

De sociaal-economische positie van de laatmiddeleeuwse Vlaamse adel: enkele trends¹

Welk soort adel?

De Nederlanden vormden allerminst een homogeen gebied wat betreft het persoonlijk statuut van de adellijke klasse. De gebieden die onder Duitse invloed stonden, kenden op dit gebied een tragere ontwikkeling dan die onder invloed van de Franse situatie ². Het vorstendom dat steeds het meest in de Franse invloedssfeer lag, was natuurlijk Vlaanderen, het enige Nederlandstalige gebied dat gedeeltelijk onder de soevereiniteit van de Franse kroon viel. De Nederlanden waren dus een smeltkroes van diverse invloeden inzake adeldom ³. Daarnaast ligt het ligt in de lijn van de verwachtingen dat de hoge graad van verstedelijking in Vlaanderen en de specifieke vroegtijdige politieke en economische ontwikkeling een bijzondere ontwikkeling van de adel tot gevolg zullen hebben gehad ⁴.

-
- 1 De gebruikte afkortingen zijn: AESC: Annales : Economies, Sociétés, Civilisations; HGOKK: Handelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Kortrijk; HMGOG: Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent; RN: Revue du Nord; TG: Tijdschrift voor Geschiedenis; TSG: Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis; TRG: Tijdschrift voor Rechts-geschiedenis.
 - 2 VAN WINTER (J.M.), *Knighthood and Nobility in the Netherlands*, in: M. Jones (ed.), *Gentry and Nobility in Later Medieval Europe*, New York, 1986, p. 81.
 - 3 DE WIN (P.), *Queeste naar de rechtspositie van de edelman in de Bourgondische Nederlanden*, in: TRG, LIII, 1985, pp. 223-275.
 - 4 PREVENIER (W.), SOSSON (J.P.), BOONE (M.), *Le réseau urbain en Flandre (XIIIe-XIXe siècle): composantes et dynamique*, in: *Le réseau urbain en Belgique dans une perspective historique (1350-1850). Une approche statistique et dynamique*. Actes. 15e Colloque International. Spa 4-6 september 1990, Brussel, 1990, pp. 157-199.

Het onderscheid tussen 'hogere' en 'lagere' adel is al even vaag als dat tussen 'oude' en 'nieuwe' adel. Voor De Win is een belangrijk criterium hierbij het bezit van een grote of rijke heerlijkheid met de hoogste rechtsmacht. Helemaal sluitend is dit toch ook niet en uiteindelijk omschrijft hij als hoge adel in de Bourgondische Nederlanden op pragmatischer wijze: de vorsten, hertogen, graven en baronnen, de ridders van het Gulden Vlies (vast en zeker vanaf het einde van de 15de eeuw)⁵ en – niet te vergeten – hun familie. De lagere adel was aanwezig in het leger, diplomatieke functies, vorstelijke raden, de kanselarij, het hof, lokale functies, zelfs in lokale magistraten, maar ook in dienst van de hoge adel. Raadsheren en andere hooggeplaatste ambtenaren situeert hij dan weer eerder bij de hoge adel.⁶ Ook dit is een nogal arbitrair onderscheid, dat in feite weinig zinvol en operationeel is. In een ander artikel had dezelfde auteur nochtans terecht betoogd dat het zeer moeilijk blijft sluitende criteria te vinden om een familie binnen de grote sociale differentiatie van de adel te situeren⁷. Deze criteria verschillen natuurlijk qua tijd en ruimte en staan in functie van een continu sociaal proces waarin demografische, economische en politieke factoren doorslaggevend zijn.

Voor het graafschap Vlaanderen toonde Warlop op plausibele wijze aan dat de hoogmiddeleeuwse edellieden de afstammelingen waren van de 9de-eeuwse *viri illustres*, die zich kenmerkten door de combinatie van omvangrijk grootgrondbezit en onbedreigde vrijheid. Belangrijk is dat deze auteur reeds vanaf de 9de eeuw een volwaardige en erfelijke adellijke klasse in het graafschap Vlaanderen waarneemt, die tot het einde van de 13de eeuw duidelijk te onderscheiden blijft van die andere sociale groep, de ridderschap. Voor die tijd kan slechts sprake zijn van een 'vormeloze sociale aristocratie'. De Vlaamse adel

5 Over deze ridders: DE SMEDT (R.) (ed.), *Les chevaliers de l'Ordre de la Toison d'Or au XVe siècle. Notices bio-bibliographiques*, Frankfurt am Main, 1994 (Kieler Werkstücke, Reihe D, 3); DE GRUBEN (F.), *Les chapitres de la Toison d'Or à l'époque bourguignonne (1430-1477)*, Leuven, 1997.

6 DE WIN (P.), *The Lesser Nobility of the Burgundian Netherlands*, in: M. Jones (ed.), *Gentry and Lesser Nobility in Later Medieval Europe*, Gloucester, 1986, pp. 109-110.

7 DE WIN, *Queeste*, p. 225; vruchtbaarder qua overzicht van concepten en terminologie en met een rijk internationaal overzicht voor de vroegmoderne tijden: DE RIDDER-SYMOENS (H.), *Adel en universiteiten. Humanistisch ideaal of bittere noodzaak?*, in: TG, 93, 1980, pp. 410-411.

kenmerkte zich tot het einde van de 13de eeuw door de complexe combinatie van de volgende kenmerken: eerst en vooral de edele geboorte; verder ook persoonlijke vrijheid, grondbezit (met de daaraan verbonden overheidsrechten), feodaliteit, vazalliteit en militaire bekwaamheid. In vergelijking met de omringende regio's (Luik, Namen, Brabant, Frankrijk) is het van belang er uitdrukkelijk op te wijzen dat de omkeerbare equaties *nobilis = miles*, *nobilis = liber* of *nobilis = dominus* dus niet opgingen voor de Vlaamse ruimte. In het graafschap Vlaanderen waren deze kenmerken elk afzonderlijk genomen dus geenszins het exclusieve voorrecht van de adel ⁸.

Van de 9de tot de 13de eeuw maakte de Vlaamse adel reeds een hele ontwikkeling door. De adel diende aldus vanaf zeker de 13de eeuw door een combinatie van economische, demografische en kerkrechtelijke redenen de 'raszuiverheid' van haar klasse op te geven: een edele vader of moeder werd reeds voldoende om zelf tot de adelstand te behoren. In de latere 13de eeuw werd de adellijke klasse verder opengebroken door de verheffing in de adelstand door de vorst tegen betaling van een grote geldsom. Vanaf de 12de eeuw vond tussen de adel en de andere sociale groepen binnen de maatschappij – zoals bijvoorbeeld de Kerk, de poorters en plattelandsbewoners – in wezen een voortdurend proces van *nivellering* plaats, waarvan bovengenoemde openheid slechts één facet is. Andere aspecten waren een verminderende relatieve vrijheid, economische achteruitgang en verlies aan militair belang, terwijl andere groepen – met name de steden – er qua vrijheid en rechten, economische en militaire positie duidelijk op vooruitgingen. Het vasthouden aan anachronistische levensopvattingen (het militaire beroep, het herenboer spelen) maakte dat de Vlaamse adel niet inzag dat de nieuwe ontwikkelingen in niet alleen de economie, maar ook in het staatsbestuur een meer verregaande geestesontwikkeling vereisten. Op die manier zou de adel dus volgens Warlop ook zijn vooraanstaande positie in het grafelijke bestuursapparaat verloren hebben en was ze ca. 1300 'bouwvallig' geworden ⁹.

De vraag stelt zich nu wat er op sociaal en economisch vlak precies gebeurde met die laatmiddeleeuwse Vlaamse adel. We stellen vast

8 In de tweede helft van de 13de eeuw deed de Franse opvatting over ridderschap haar intrede in Vlaanderen: alleen de zoon van een edele vader kon de ridderslag ontvangen (WARLOP (E.), *De Vlaamse adel voor 1300*, dl. I, Handzame, 1968, p. 428).

9 WARLOP, op. cit., pp. 1-11, 428-435.

dat dit nog van geen enkele wetenschappelijke studie het hoofdthema uitmaakte, maar dat er blijkbaar wel een aantal impliciete veronderstellingen bestaan die bijvoorbeeld opduiken in dikwijls op zich verdienstelijke bijdragen van genealogen, heemkundigen en onderzoekers van het lokale feodale stelsel. De laatmiddeleeuwse adel zou verarmd zijn, veel van haar politieke invloed verloren hebben ten nadele van de steden, grotendeels van het platteland verjaagd door de burgerij enzovoort ¹⁰. Wat hier volgt is een bijdrage tot deze discussie, waarin we een aantal gegevens op een rij willen zetten met betrekking tot de evolutie van de adellijke inkomstenstructuur en haar concurrentie met de burgerij als grondbezitters en in vorstelijke dienst. De uiteindelijk doorslaggevende functie van de vorstelijke dienst – in het politiek-economisch systeem dat we het ‘staatsfeodalisme’ noemen – werken we bovendien nog verder uit in een aparte publicatie ¹¹.

Demografische en sociale tendensen

De oude adel probeert in veel gevallen om niet op te lossen in de nieuwe. Ze vormt zich om tot een kaste of schermt zich af met sociale of juridische barrières. Tot het midden van de 12de eeuw was dit voor de Vlaamse adel zeker het geval. Een sterk standsbesef bracht hen ertoe alle niet-edelen – hoe rijk en machtig ook – strikt te weren uit hun rangen ¹². Vanaf de tweede helft van de twaalfde eeuw diende de adel onder druk van familiale, juridische en economische omstandigheden een meer open karakter aan te nemen, dat dan uiteraard kansen bood voor nieuwkomers ¹³. Deze laatsten konden

10 MERTENS (J.), Enkele aspecten van de heerlijke financies op het einde van de XIVde eeuw. De heerlijke rekeningen van Pittem (1386-1390), in: *De Leiegouw*, X, 1968, p. 28 wees er op dat “onze kennis van de heerlijke economische en vooral financiële toestanden in de late Middeleeuwen nog ver van volledig is, vooral waar het de lekenheerlijkheden betreft”; meer dan 30 jaar later is hier nog maar weinig vooruitgang geboekt.

11 DUMOLYN (J.) & VAN TRICHT (F.), Adel en nobiliteringsprocessen in het laatmiddeleeuwse Vlaanderen : een status quaestionis, in : *Bijdragen en Mededelingen voor de Geschiedenis van de Nederlanden*, 115 (2000), pp. 197-222.

12 WARLOP, op. cit., pp. 244-246. De crisis rond de Ere balden in 1127-1128 toont dit standsbewustzijn duidelijk aan.

13 WARLOP, op. cit., pp. 428-429.

echter slechts opklimmen tot de adel wanneer ze bereid waren zich te conformeren aan de levenswijze en cultuur van de oorspronkelijke adel: "*new nobility was to be welcomed, but it was to be on the old nobility's terms*"¹⁴. Deze tendens tot afsluiting van de eigen klasse ver- toont zich dus vooral wanneer de sociale mobiliteit versnelt, wat altijd een factor van onzekerheid uitmaakt voor de gevestigde, heersende klasse¹⁵. Het al of niet tot de adel behoren werd hoe dan ook in belangrijke mate bepaald door de erkenning die men kreeg vanwege de publieke opinie. Juridisch was het een gewoonterechtelijke zaak, wat per definitie al aanleiding gaf tot slechts trage en geleidelijke begrips- en inhoudsverschuivingen¹⁶. De Win heeft dan ook terecht betoogd dat het zeer moeilijk blijft sluitende criteria te vinden om een familie binnen de grote sociale differentiatie van de adel te situeren¹⁷. Logisch, want deze differentiatie was juist geen statisch gegeven maar wel een continu proces.

In Engeland bestond er zoals gekend een zeer open adellijk systeem, vooral bij de *gentry* of landadel, dat zeer veel sociale mobiliteit toeliet, wat in de historiografie steeds positief wordt ingeschat qua gevolgen op maatschappelijk vlak. Lange tijd werd dit tegenover de eerder afgesloten Franse adel geplaatst, die burgers minachtte en weigerde haar rangen voor hen open te stellen. Het onderzoek naar de adel heeft dit beeld in grote mate genuanceerd en ook voor de Franse adel (en continentale in het algemeen) de nadruk gelegd op feitelijke openheid van de adellijke klasse¹⁸. Verarming kon optreden door een te grote verdeling van de erfenissen; uitsterving door een gebrek aan mannelijke nakomelingen. Jongere zonen bleven dikwijls

14 VALE (M.), *War and Chivalry. Warfare and aristocratic culture in England, France and Burgundy at the end of the Middle Ages*, Londen, 1981, pp. 20-21.

15 GENICOT (L.), *Les recherches relatives à la noblesse médiévale*, in: *Mededelingen van de Koninklijke Academie (Klasse der Letteren)*, 5e reeks, 61, 1975, p. 51.

16 DE WIN, *The Lesser Nobility*, p. 108; IDEM, *Queeste*, pp. 271-272: er waren dus eerder sociaal-juridische dan strikt juridische grenzen; ook CARON (M.-Th.), *La noblesse dans le duché de Bourgogne, 1315-1477*, Rijsel, 1987, p. 538, wijst erop dat adel eerder door sociale consensus dan door absolute juridische criteria bereikt werd.

17 DE WIN, *Queeste*, p. 225.

18 PERROY (E.), *Social Mobility among the French Noblesse in the Later Middle Ages*, in: *Past and Present*, 1962, p. 25. Ook dient opgemerkt dat in Engeland naast de *gentry* ook nog de hoogadellijke groep van de *peers* bestond, die allesbehalve een open karakter bezat.

ongetrouwd of kinderloos. Door een huwelijk met een rijke erfgename of de toewijzing van een erfdeel uit een zijlinie werd vertakking mogelijk¹⁹. Het verlies van onroerend patrimonium kon ook het verlies van adeldom betekenen in het 15de-eeuwse Brabant, zij het meestal in de volgende generatie. Dit gebeurde bijvoorbeeld met de jongere takken van families die niet over eigen heerlijke goederen beschikten. Ze huwden in de burgerij en gingen lagere administratieve posten bekleden. Ze behielden hun adellijke kwalificatie min of meer doordat ze nog naar hun hoofdtak konden verwijzen²⁰. Deze situatie lijkt ook aannemelijk voor Vlaanderen, waarbij we al opmerkten dat deze neventakken dikwijls de eersten waren om in grafelijke dienst te treden.

De gemiddelde *lignage* overleefde slechts drie of vier generaties. Bij elke generatie verdween ongeveer een vijfde van de adellijke familienamen en de adel verloor volgens Perroy in het algemeen per eeuw de helft van haar leden (natuurlijk ook in functie van specifiek economische en ook militaire situaties en gebeurtenissen). In 1789 waren er van de 215 door hem bestudeerde middeleeuwse geslachten in Forez nog maar vijf over²¹. Sommige nieuwkomers die hun plaatsen innamen, stamden in feite wel uit jongere takken van dezelfde familie²². Al in de vroegmoderne periode waren genealogen tot het inzicht gekomen dat slechts een klein deel van de op dat moment nog bestaande adel afstamde van middeleeuwse adellijke geslachten. Uitsterving en oorlogsslachtoffers werden natuurlijk steeds door soci-

19 JANSSENS (P.), De evolutie van de Belgische adel sinds de late Middeleeuwen, Brussel, 1998, pp. 190-191.

20 DE WIN (P.), De adel in het hertogdom Brabant in de vijftiende eeuw (inzonderheid de periode 1430-1482), onuitgegeven licentiaatsverhandeling RUG, Gent, 1979, p. 170.

21 PERROY, op. cit., p. 31; maar WOOD (J.B.), Demographic Pressure and Social Mobility Among the Nobility of Early Modern France, in: Sixteenth Century Journal, VIII, 1, 1977, passim komt desalniettemin tot aanzienlijk lagere cijfers voor de *élection* van Bayeux tussen 1463 en 1666, en probeert met argumenten die enigszins naast de kwestie zijn, aan te tonen dat er geen direct verband zou bestaan tussen opwaartse sociale mobiliteit en het uitsterven van oude adellijke geslachten. Hij heeft in zoverre gelijk dat er geen direct, lineair verband bestaat, maar dit doet ons inziens, geen afbreuk aan de algemene conclusie van Perroy, die deze demografische hypothese terecht als algemene sociaal-economische achtergrond van het probleem stelt; voorbeelden uit heel Europa bij DEWALD (J.), The European Nobility 1400-1800, Cambridge, 1996, p. 17-19: "Biology alone, then, meant that the nobility had never been a closed caste".

22 PERROY, op. cit., p. 32.

ale mobiliteit gecompenseerd²³. In de late Middeleeuwen was die mobiliteit dan ook zeer groot onder de adel.²⁴ Ook De Win volgt de demografische verklaring voor het uitsterven van de adel. Hij wijst er ook op dat er eveneens sprake was van een verminderende nataliteit bij de adel in deze periode²⁵. Voortbouwend op een onderzoek van Vandenbroeke naar het reproductiegedrag van onder andere de adel uit de vroegmoderne periode, kan Janssens het adellijk uitstervingspercentage van ongeveer één derde per eeuw bevestigen als 'niet onwaarschijnlijk voor de Belgische adel van het Ancien Régime'²⁶.

Ook een andere factor van demografische aard bracht sociale mobiliteit met zich mee. In de latere twaalfde eeuw zag de oorspronkelijk afgesloten en in aantal erg beperkte Vlaamse adellijke klasse zich krachtens het kerkrechtelijk verbod op incestueuze huwelijken genoodzaakt te huwen buiten de eigen stand. Tegen het eind van de 13de eeuw was de idee van *nobilitas per ventrem* of *nobilitas per virgam* een ingeburgerde maatschappelijke realiteit: zowel moeder als vader konden adeldom doorgeven²⁷. Dit schiep uiteraard mogelijkheden voor ambitieuze niet-edelen met adellijke aspiraties. Kortom, tegen de 14de eeuw was de adel overduidelijk een sociale groep waarvan de reële structuur in tegenspraak stond met de officiële maatschappelijke status. Ze kon met name niet langer het monopolie op de politieke en economische macht claimen. Dit betekende de kristallisatie van een proces dat al veel langer aan de gang was²⁸. De adellijke klasse stond sindsdien des te meer open voor nieuwkomers, via het verwerven van heerlijkheden, lenen, aanverwantschap, oorlogsexploaten: allemaal onvoldoende voorwaarden voor adel op zich, maar

23 WOOD, op. cit., p. 3.

24 WOOD, op. cit., p. 4; BLOCH (J.-R.), *L'anoblissement en France au temps de François Ier*, Parijs, 1934; MOUSNIER (R.), Introduction, in: Idem e.a. (ed.), *Problèmes de stratification sociale (Actes du Colloque International)*, Parijs, 1968, pp. 5-6.

25 DE WIN, *The Lesser Nobility*, p. 105.

26 VANDENBROEKE (C.), Karakteristieken van het huwelijks- en voortplantingspatroon in Vlaanderen en Brabant, 17de - 19de eeuw, in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 5, 1976, pp. 107-145; JANSSENS, op. cit., p. 190

27 WARLOP, op. cit., pp. 414-417.

28 In de opvolgingscrisis van 1127-1128 in het graafschap Vlaanderen bijvoorbeeld treden adel en steden reeds als volwaardige partners op (GANSHOF (F.L.), *Les origines du concept de souveraineté nationale en Flandre*, in: TRG, XVIII, pp. 155-158). De specifieke positie van Vlaanderen met zijn hoge verstedelijking weze hierbij wel benadrukt.

van belang om consensus te krijgen bij de lokale landadel. Een demografische realiteit verklaart deze schijnbare tegenstelling afdoende ²⁹. De evolutie van de Vlaamse riddergeslachten van Wessegem en van Praet, die in de 14de eeuw een belangrijke politieke rol speelden, maar waarvan de heerlijkheden bij het uitsterven van de familie uiteindelijk naar de graaf terugkeerden in 1373 ³⁰ illustreren dit fenomeen (al speelde hier ook politieke ongenade een rol).

Crisis van de adellijke inkomsten: economie en politiek

Er bestaat iets als een 'klassiek beeld' van de achteruitgang van de adel tijdens de 'crisis van de late Middeleeuwen' ³¹. Aan het begin van

29 PERROY, art. cit., p. 36.

30 SABBE (J.), De ondergang van twee Vlaamse adellijke geslachten in de 14e eeuw: de heren van Wessegem en van Praet, in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis*, CIII, 1966, p. 6.

31 Bijvoorbeeld de sterk simplistische voorstelling van deze situatie in Vlaanderen door SABBE, op. cit., pp. 5-6; van direct belang zijn vandaag: THOEN (E.), *Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen gedurende de late Middeleeuwen en het begin van de Moderne Tijden*. Testregio: de kasselrijen van Oudenaarde en Aalst (eind 13de - eerste helft 16de eeuw), Gent, 1988 (Belgisch Centrum voor Landelijke Geschiedenis, 90); VERHULST (A.), *Précis d'histoire rurale de la Belgique*, Brussel, 1990, pp. 87-130. Algemene werken rond crisis: van neo-malthusiaanse zijde: ABEL (W.), *Agrarcrisis en Agrarikonjunktur: eine Geschichte der Land- und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalter*, Berlijn, 1935; LE ROY LADURIE (E.), *Les paysans de Languedoc*, 2 delen, Parijs, 1966; van (neo-)marxistische zijde: KOSMINSKY (E.A.), *Peut-on considérer le XIVe et le Xe siècles comme l'époque de la décadence de l'économie européenne?*, in: *Studi in onore di Armando Saporì*, 1957, dl. I, pp. 551-569; HILTON (R.H.), *Y eut-il une crise générale de la féodalité?*, in: AESC, VI, 1951, pp. 23-30; SWEEZY (P.), DOBB (M.), TAKAHASHI (K.), HILTON (R.H.) e.a., *The transition from feudalism to capitalism*, Londen, 1987; ASTON (T.H.) & PHILPIN (C.H.E.) (ed.), *The Brenner debate: agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe*, Cambridge, 1988; BOIS (G.), *Crise du féodalisme: économie rurale et démographique en Normandie orientale du début du 14e siècle au milieu du 16e siècle*, Parijs, 1976; de beste synthese is BOIS (G.), *Noblesse et crise des revenus seigneuriaux en France aux XIVe et XVe siècles: essai d'interprétation*, in: P. Contamine (ed.), *La noblesse au moyen âge, XIe-XVe siècles. Essais à la mémoire de Robert Boutruche*, Parijs, 1976, pp. 219-233; concrete voorbeelden van de inkomstenstructuur van edelen uit onze contreien cfr. THOEN (E.), *Het dagelijks leven van adel en ridderschap tijdens de 14de eeuw. Leefwijze en levensstandaard van Jan, heer van Oudenaarde (1373-1378)*, in: *Gedenboek 750 jaar Pamelekerk, Oudenaarde, 1985*, pp. 103-130; MERTENS (J.), *Enkele aspecten van de heerlijke financies op het einde van de XIVde eeuw. De heerlijke rekeningen van Pittem (1386-1390)*, in:

de 12de eeuw kende Vlaanderen een zelfbewuste adellijke klasse, verrijkt door de gunstige ontwikkelingen in de expansieve landbouw-economie³². De leken grootgrondbezitters leden daarna veel onder de devaluatie van hun vaste in geld uitgedrukte inkomsten (de vele cijnsgronden zoals in Vlaanderen) en door versnippering en vermindering van de familiegoederen (de oude reserves). De koopkracht van de adel zou vanaf het einde van de 13de eeuw gedaald zijn tot gemiddeld een vierde tot een vijfde van het niveau van voorheen. Bovendien zouden oorlog en pestepidemieën de boerenbevolking die haar gronden bewerkte verder gedecimeerd hebben en de positie van de tenurehouders hebben versterkt tegenover die van de heer doordat hun aantal was gedaald. In elk geval kwam er een crisis van de inkomsten van de grootgrondbezitters. Deze werd veroorzaakt door de dalende prijzen van landbouwproducten, door grootschalige militaire verwoestingen, het verval van de herendiensten, maar in laatste instantie door de dalende tendens van de heerlijke winsten³³. Een wetenschappelijk verantwoorde visie op de crisis van de adellijke inkomsten is in Vlaanderen enkel voorhanden via de studie van

De Leiegouw, X, 1968, pp. 27-38; GENICOT (L.), Une petite seigneurie de Flandre à la fin du XIVe siècle, in: *Etudes Rurales*, 45, 1972, pp. 131-133; CARON (M. Th.), La noblesse, ses charges et ses dettes. Quelques exemples en Artois et en Flandre autour de 1470, in: J.-M. Duvosquel e.a. (ed.), *Les Pays-Bas bourguignons. Histoire et Institutions. Mélanges André Yttrebrouck*, Brussel, 1996, pp. 121-134; CORIJN (H.), Het financieel verval van de middeleeuwse adel, in het bijzonder van de families van Gistel en Gavere, in: *Bijdragen tot de geschiedenis der stad Deinze en het Land aan Leie en Schelde*, XXIX, 1962, pp. 143-177; voor algemene appreciaties van de crisis in onze streken cfr. AERTS (E.) & VAN CAUWENBERGHE (E.), Die Grafschaft Flandren und die sogenannte spätmittelalterliche Depression, in: F. Seibt & W. Eberhard (ed.), *Europa 1400. Die Krise des Spätmittelalters*, Stuttgart, 1984, pp. 95-116 en BLOCKMANS (W.), Die Niederlande vor un nach 1400: eine Gesellschaft in der Krise?, in: F. Seibt & W. Eberhard (ed.), *Europa 1400. Die Krise des Spätmittelalters*, Stuttgart, 1984, pp. 117-132, waarin duidelijk wordt dat het crisisbegrip niet zomaar op de hele maatschappelijke structuur mag overgezet worden.

- 32 THOEN (E.), From a medieval peasant economy to the period of industrialization. The countryside and the evolution towards capitalism in Flanders, in: P. Hoppenbrouwers & J.L. Van Zanden (ed.), *From peasants to farmers? The transformation of the rural economy and society in the Low Countries (middle ages – beginning 20th century) in the light of the Brenner Debate* (CORN Publication Series, 4), ter perse.
- 33 CONTAMINE (Ph.), La seigneurie en France à la fin du moyen âge: quelques problèmes généraux, in: Idem (ed.), *Seigneuries et seigneurs au moyen âge. Actes du 117e Congrès national des sociétés savantes (Clermont-Ferrand, 1992)*, Parijs, 1993, p. 35.

Thoen voor de kasselrijen Aalst en Oudenaarde. Hoewel de sociale structuren op het platteland in andere delen van Vlaanderen (zoals bijvoorbeeld de kuststreek) zonder twijfel in belangrijke mate verschilden, nemen we zijn conclusies noodgedwongen aan als algemeen, bij gebrek aan gelijkaardige en grondige studies voor andere regio's ³⁴.

De 'crisis van de late Middeleeuwen' heeft in Vlaanderen niet zulke dramatische gevolgen gehad als in sommige andere delen van Europa, waar grote delen van de landbouwgrond verlaten werden ³⁵. Zoals elders is er echter wel duidelijk sprake van een toenemende verzwakking van de positie van het grote domein, en dan met name van het leken grootgrondbezit. De voorgedij van de lokale heren over kerkelijke goederen, die ze in vroeger eeuwen in vele gevallen hadden weten te usurperen, werd vanaf de 11de-12de, maar vooral vanaf de 13de eeuw beperkt en voor een groot stuk ongedaan gemaakt ³⁶. De 13de eeuw kende een algemene contractie in de agrarische sector: later ontgonnen gronden van slechtere bodemkwaliteit en dus minder hoge productiviteit zorgden ervoor dat de wet van de dalende meeropbrengsten ook in Vlaanderen bewaarheid werd. De goede gronden werden onvoldoende bemest en de vooruitgang in de landbouwtechniek stagneerde. De inflatie van vaste cijzen en renten waar de heren meestal onder te lijden hadden is ook een gekend gegeven, dat bovendien vooral door de muntdevaluaties van de 14de eeuw acuut werd ³⁷. In Vlaanderen is de adel tijdens de late Middeleeuwen op economisch vlak echter vooral verzwakt door de achteruitgang van de rechtsheerlijke macht over hun domeinen. Haar twee grote tegenstanders waren daarbij de vorst en de steden ³⁸. De graven

34 MERTENS (J.), Heerlijkheden (9de eeuw - 1795), in: W. Prevenier & B. Augustyn (eds), De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795, Brussel, 1997, pp. 552-557, concentreert zich vooral op het bezit van grote kerkelijke instellingen; er is nood aan gelijkaardige studies als die van Erik Thoen voor andere Vlaamse regio's.

35 THOEN, Landbouweconomie en bevolking, *passim*; BLOCKMANS, op. cit.; AERTS & VAN CAUWENBERGHE, op. cit.

36 THOEN, op. cit., p. 401.

37 VERHULST, Précis d'histoire rurale, *passim*.

38 Voor gelijkaardige tendensen in Brabant cfr. VAN UYTVEN (R.), Vorst, adel en steden: een driehoeksverhouding in Brabant van de twaalfde tot de zestiende eeuw, in: Bijdragen tot de geschiedenis bijzonderlijk van het aloude hertogdom Brabant, LIX, 1976, pp. 93-122.

van Vlaanderen uit de dynamische en centraliserende dynastie van de Elzassers hadden na 1165 al de hoge justitie verworven over een gebied dat ruim groter was dan de heerlijkheden die ze in direct bezit hadden, en dit breidde zich nog uit tot in de 15de eeuw. Vanaf de 13de eeuw kan men dus stellen dat verminderde welvaart van de adel een feit is, en met name op de eerste plaats door de achteruitgang van haar politiek-juridische macht³⁹. Bezitters van grotere heerlijkheden konden de veranderende maatschappelijke situaties dikwijls wel opvangen en slorpten de kleinere heerlijkheden op van edelen die in geldnood geraakt waren. Na de demografische crisis onder de laat-middeleeuwse adel vond er ook in de Auvergne zo'n 'heerlijke concentratie' plaats onder mindere geslachten⁴⁰. Een 'nieuwe adel' kwam in Vlaanderen op die manier vooral tijdens de 14de eeuw tot stand⁴¹. De heren van Praet verkochten uit geldnood het leeuwendeel van hun leenbezit aan de graaf en aan de heer van Halewijn, een familie die – dankzij vorstelijke dienst – ook nog in de 15de eeuw succesvol bleef⁴².

39 THOEN, op. cit., pp. 404-405, 410 e.v.; over de Vlaamse heerlijkheden cfr. DHONDT (J.), *Les seigneuries du IXe au XIIIe siècle*, in: *Histoire des territoires ayant formé le département du Pas-de-Calais* (Commission départementale des Monuments Historiques du Pas-de-Calais. Etudes Historiques), dl. I, Atrecht, 1946; KOCH (A.C.F.), *De rechterlijke organisatie van het graafschap Vlaanderen tot in de 13de eeuw*, Gent, 1951; MERTENS, op. cit., pp. 552-557 en IMMINK (P.W.A.), 'Eigendom' en 'heerlijkheid'. Exponenten van tweërlei maatschappelijke structuur, in: TRG, 27, 1959, pp. 36-74; OPSOMMER (R.), "Omme dat leengoed es thoochste dinc van der weerelt". Het leenrecht in Vlaanderen 14de en 15de eeuw, Brussel, 1995, 2 delen (Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief der Provinciën. Studia, 60).

40 CHARBONNIER (P.), *La crise de la seigneurie à la fin du moyen âge vue de l'autre France*, in: Ph. Contamine (ed.), *Seigneuries et seigneurs au moyen âge. Actes du 117e Congrès national des sociétés savantes (Clermont-Ferrand, 1992)*, Parijs, 1993, p. 117; dit is natuurlijk allemaal gebaseerd op het gebied dat deze auteur onderzocht, de Auvergne, waar toch duidelijk andere sociale structuren voorkwamen dan in een meer verstedelijkt gewest als Vlaanderen.

41 THOEN, op. cit., pp. 413-415. Ook in Brabant was er een duidelijk merkbare concentratie van heerlijkheden in handen van enkele grote families, cfr. VAN UYTVEN (R.), *De Brabantse adel als politieke en sociale groep tijdens de late Middeleeuwen*, in: J. Verbesselt e.a. (ed.), *De adel in het hertogdom Brabant (Centrum Brabantse Geschiedenis UFSAL)*, Brussel, 1985, pp. 85-86. De door Thoen gebruikte term 'nieuwe adel' lijkt ons hier ietwat ongelukkig gekozen. Het gaat immers om de succesvolle 'oude' adel, die er in slaagt de economische moeilijkheden te boven te komen en zelfs uit te buiten.

42 SABBE, op. cit., p. 18.

Maar op politiek vlak was de adel als onafhankelijke machtsfactor op dat moment al definitief opzij gezet door de burgerij van de machtige Vlaamse steden, wat tot uiting kwam in de onbetekenende positie van de Vlaamse adel in de statenvergaderingen ⁴³. Diezelfde steden begonnen de heerlijke macht van de adel ook meer en meer te ondermijnen via de instelling van de buitenpoorterij. Want het waren juist de rijkste onderdanen van de heren die uit fiscale en juridische motieven buitenpoorter werden ⁴⁴. De inkomsten die de heren wel ongestoord wisten te behouden zoals visrechten, rechten op het gebruik van water, het recht om windmolens te plaatsen of watermolens op te richten e.d., waren vanuit juridisch standpunt dan wel belangrijk – en zonder twijfel ook wat betreft het lokaal prestige – maar brachten economisch eigenlijk niet zoveel op ⁴⁵. Inkomsten uit boeten en *tallia* (heerlijke grondbelastingen) vormden steeds de hoofdbrok aan rechtsheerlijke inkomsten. Deze werden in contant geld betaald en dat was belangrijk voor de heren, die steeds veel cash nodig hadden om hun luxueuze en ridderlijke uitgaven te kunnen betalen. Uit gebrek aan een langere termijnvisie werden veel domeiniale en kerkelijke inkomsten (waarvoor een minimum aan administratie vereist was die lekenheerlijkheden veel minder gemakkelijk konden opbrengen dan de kerkelijke grootgrondbezitters) verwaarloosd en dikwijls verkocht of weggeschonken. De meeste adellijke families (althans in de kasselrijen Aalst en Oudenaarde) behielden één zelfbedruipend exploitatiecentrum. Wanneer meer succesvolle families nieuwe heerlijkheden met hun oude konden samensmelten, werden de andere exploitatiecentra in leen gegeven. Wat niet direct nodig was om te voorzien in de vitale behoeften van de heer werd vercijsd of in leen uitgegeven. Men kon dan wel lokaal een familia of netwerk uitbouwen, maar economisch betekende dit een verzwakking van het patrimonium op langere termijn ⁴⁶.

43 BLOCKMANS (W.P.), De volksvertegenwoordiging in Vlaanderen in de overgang van Middeleeuwen naar Nieuwe Tijden (1384-1506), Brussel, 1978.

44 THOEN, op. cit., p. 448.

45 THOEN, op. cit., p. 453. De enige uitzondering hierop vormen tolrechten. Heren die deze bezaten (en dan in de eerste plaats de graaf zelf) konden duidelijk veel beter het hoofd boven water houden; het gebruik van de heerlijke molens vertegenwoordigde wel belangrijke inkomsten voor de laatmiddeleeuwse heren, cfr. MERTENS, Enkele aspecten, p. 30: de heer van Pittem haalde er meer dan 30% van zijn inkomsten uit.

46 THOEN, op. cit., pp. 494-495.

Een andere indicator voor deze politiek is het feit dat, met uitzondering van de graaf, de lekenheren aanvankelijk niet sterk geïnteresseerd bleken in de nieuwe exploitatievorm bij uitstek sinds de 13de eeuw: de pacht (misschien omdat het daar al te laat voor was en de gronden al eerder uitgegeven waren). Enkel bepaalde reserves werden vanaf de tweede helft van deze eeuw verpacht aan grote pachters, bijna steeds poorters of buitenpoorters van een stad. Omdat de heren over deze grote pachters dan geen eigen rechtsmacht meer hadden, verkozen ze bovendien veelal liever de reserve in achterleen te geven, al bracht dit veel minder op ⁴⁷. Hoewel dit een complex probleem is waar we geen systematisch onderzoek naar hebben kunnen ondernemen, beschikken we over een aantal aanwijzingen dat nieuwe grondbezittende geslachten, of ze nu (al) adellijk waren of niet, hun leenbezit in de nieuwe financieel interessante pacht uitgaven. Oste van den Berghe, vermoedelijk de zoon van de Vlaamse jurist Jan van den Berghe, uit een familie van 'nieuwe adel', hield in 1456 en nog in 1470 het achterleen Te Walle in Deerlijk van de heerlijkheid Te Frans, van het leenhof van Harelbeke, een goed dat door de vorige houder nog verpacht was. Ook na zijn dood, in 1486, sloot zijn weduwe Johanna Reneaulx en zijn zoon Joos van den Berghe een pachtcontract af voor de Kortrijkse schepenbank met Joosine Steffenie uit Deerlijk. Joos werd waarschijnlijk later zelf de leenhouder van Te Walle. Ook diens zoon meester Cornelis van den Berghe verpachtte Te Walle in 1504. Dit leen werd dus waarschijnlijk al langer door de familie van den Berghe in pacht uitgegeven ⁴⁸. Was de pacht dan typisch voor jongere adel (waartoe deze familie behoorde)? Of ver-

47 THOEN, op. cit., p. 496. Hierbij is het opvallend dat edellieden wel bereid waren hun economische belangen in zekere zin op te offeren aan hun adellijke levenswijze (rechtsmacht), terwijl ze er vanaf de latere 13de eeuw nochtans geen problemen mee hadden allianties aan te gaan met niet-adellijke geslachten, wat toch ook niet meteen aansloot bij de adellijke levenswijze. Dit toont de complexiteit van 'de' adellijke mentaliteit.

48 MASSCHELEIN (L.), Heerlijkheid en leen in de Roede van Menen (Kasselrij Kortrijk, XIIde - begin XIVde eeuw), 3 dln., onuitgegeven licentiaatsverhandeling KUL, Leuven, 1982, pp. 190, 382-383, 446, 481, 512; buiten de conclusies in het vermelde werk van THOEN, Landbouweconomie en bevolking, werd er geen systematisch onderzoek verricht naar het verband tussen de pachtvorm en de sociale klasse van de grondbezitters, dat eventueel zou kunnen doen stellen dat burgers of ambtenaren eerder geneigd waren hun grond op deze rendabele manier uit te geven.

schilden de reacties van de Vlaamse heren op hun dalende inkomsten eerder van streek tot streek, afhankelijk van oudere bezitsverhoudingen? Het is moeilijk hierop een gefundeerd antwoord te geven in de huidige stand van het onderzoek.

De term 'crisis van de heerlijkheid' is gemeengoed geworden sinds de werken van Bloch en Boutruche⁴⁹. Dit sloeg – in overeenstemming met het beeld dat Thoen voor Vlaanderen schetst – steeds vooral op het financieel aspect van de heerlijkheid. Er was echter ook een menselijk aspect aan verbonden, al was dit tijdens de late Middeleeuwen in belang afgenomen doordat de groeiende staatsmacht (en zoals we reeds zagen in Vlaanderen ook de stedelijke macht) de politieke en juridische taken geleidelijk overnam. Zo verwerden de lekenheren tot een renteniersklasse, wiens grootste bron van inkomsten meestal uit in vaste waarden uitgedrukte cijzen bestond, met alle nadelige langetermijengevolgen van dien⁵⁰. De uitbuiting van de boer door de heer berustte immers op politieke en morele druk, en het verzwakken van de autoriteit van de heer maakte ook zijn economische macht zwakker. De periodes van algemene onveiligheid op het platteland moeten de mythe van de heer als 'beschermers' van de boer gebroken hebben. Het verval van deze belangrijke ideologische justificatie van de heerlijke macht heeft de machtsoverdracht naar de vorst alleen maar in de hand gewerkt⁵¹. In het verlengde hiervan kon de vorstelijke fiscaliteit dan zwaarder gaan wegen, aangezien de heerlijke lasten verminderd waren⁵². Hoewel de heerlijke rekeningen van de (kleine) heer van Pittem op het einde van de 14de eeuw geen deficit vertoonden, stellen we vast dat zijn inkomsten vooral uit tienden en uit de heerlijke molen voortkwamen, maar zijn uitgaven een voornamelijk 'huishoudelijk' karakter hadden (directe consumptie). Dit geeft dan ook de kern van de zaak weer: kleine heren waren er in

49 CHARBONNIER, op. cit., p. 111; BLOCH (M.), *La société féodale*, 2 dln., Parijs, 1939-1940; BOUTRUCHE (R.), *Seigneurie et féodalité*, 2 delen, Parijs, 1968-1970, waarvan het laatste deel over de late Middeleeuwen jammer genoeg nooit werd afgewerkt; zie in dezelfde bundel de bijdrage van FOSSIER (R.), *Seigneurs et seigneuries au moyen âge*, in: P. Contamine (ed.), op. cit., pp. 9-20 voor een algemene status quaestionis op heerlijkheden en heren, en eveneens die van CONTAMINE, *La seigneurie*, pp. 21-39, vooral pp. 32-33.

50 CHARBONNIER, op. cit., pp. 112-113.

51 BOIS, *Noblesse et crise des revenus*, p. 229.

52 BOIS, *Crise du féodalisme*, passim.

tegenstelling tot de landsheer niet in geslaagd nieuwe inkomstenbronnen aan te boren om het hoofd te bieden aan de laatmiddeleeuwse crisis ⁵³.

We kunnen dus gerust spreken van een vorstelijke centralisatie door de graaf van Vlaanderen tegenover de heren; een centralisatie die in een West-Europese beweging paste en verband hield met de ontwikkeling van de moderne staat. ⁵⁴ De heerlijke rechtbank werd gereduceerd tot een hof voor ondergeschikte zaken. Fiscaal was er de concurrentie tussen de vorstelijke beden en de heerlijke *taille*. Op monetair vlak hadden de vorsten reeds in de 13de eeuw definitief de overhand gekregen. Op politiek niveau werden koninklijke of grafelijke raden steeds meer louter op initiatief van de betreffende vorst samengesteld, zonder dat de grote vazallen daar per se in vertegenwoordigd moesten zijn. Ook de verminderende rol van Statenvergaderingen in de overgang van Middeleeuwen naar moderne tijden, was een slag voor de adel ⁵⁵. Maar in Vlaanderen waren ze hier al door de steden uitgeschakeld. Slechts via de kasselrijbesturen, zelfs via stadsbesturen, konden Vlaamse edelen nog een directe (ondergeschikte) rol spelen in de regelmatig bijeenkomende Ledenvergaderingen. Als stand werden ze slechts zelden mee geconvoceerd. Vanaf de Bourgondische periode nam dit weer wat toe, hoe weinig inspraak adel en clerus ook in Vlaanderen bleven hebben in vergelijking met de Leden ⁵⁶.

Het lijkt niet oninteressant om in verband met dit verlies aan politieke macht van de Vlaamse adel in de latere Middeleeuwen een korte vergelijking te maken met de situatie in de voorgaande periode. Ook toen bezat eigenlijk slechts een heel beperkt aantal adellijke families een werkelijke politieke invloed op het niveau van het vorstendom, en dit dan nog enkel omdat ze zetelden in de grafelijke curia of behoorden tot de grafelijke hofhouding. Kortom, alleen in de nabijheid van de graaf kon een edelman een belangrijke, duurzame politieke

53 MERTENS, Enkele aspecten, pp. 37-38.

54 Een cruciaal moment in het proces van vorstelijke centralisatie in het graafschap Vlaanderen was ongetwijfeld de invoering van het baljuwsambt in de 12de eeuw onder de regering van Filips van de Elzas, cfr. DE GRUYSE (L.), The reform of Flemish judicial and fiscal administration in the reign of Philip of Alsace (1157/1163-1191), Ann Arbor, 1971.

55 CONTAMINE, La seigneurie, pp. 32-33.

56 BLOCKMANS (W.P.), De volksvertegenwoordiging, passim.

invloed verwerven ⁵⁷. Een fundamenteel verschil met de latere Middeleeuwen is natuurlijk dat de mogelijkheid tot deelname aan de politieke macht in hoofdzaak erfelijk bepaald was: de pairs, de burggraven en de hofambten van Vlaanderen hadden allemaal een erfelijk statuut verworven, en dit in tegenstelling tot de latere gesalarieerde en afzetbare grafelijke ambtenaren ⁵⁸. Een even essentieel verschil is dat de economische macht van de grote heren, en ook van de lagere adel, tot in de vroege 13de eeuw intact bleef. In dit opzicht behield de adel plaatselijk een zelfstandige machtspositie en diende zij op het grafelijk gezag geen beroep te doen. Maar werkelijk zelfstandige en duurzame politieke macht op hoog niveau, losstaand van de persoon van de graaf, of het voeren van een politiek tegen de graaf in, blijkt dus reeds in de hoge Middeleeuwen (en met name vanaf de regering van Filips van de Elzas), ook voor de hoge adel een quasi-onmogelijkheid te zijn geweest.

De politieke rol van de adel was in de 13de eeuw afgenomen, door de hoger geschetste hervormingen van de grafelijke raad en waarschijnlijk ook als gevolg van het succes van de stedelijke milities, waarbij in 1302 edelen dikwijls gereduceerd werden tot veredelde huurlingen van de steden ⁵⁹. De precieze omvang van dit verlies aan politiek belang in vergelijking met de vorige eeuwen, tot nu toe enkel op eerder impressionistische wijze ingeschat, en de impact daarvan, blijven echter verder te onderzoeken, en dit op het niveau van het vorstendom, de kasselrij, de stad, het dorp. Er dient bijvoorbeeld op gewezen worden dat in de opvolgingscrisis van 1127-1128 de grote steden van Vlaanderen, onder andere Brugge en Gent, zich reeds de evenwaardige partners van de adellijke heren en ridders toonden ⁶⁰. Alleen rigoureuze vergelijkend onderzoek kan in deze kwestie dus tot bruikbare resultaten leiden. Zeggen dat de adel op sociaal gebied

57 WARLOP, op. cit., pp. 320-343. Dit belette een aantal edelen natuurlijk niet om zich in de loop van de 13de eeuw tegen het grafelijk gezag te verzetten, nooit echter met succes.

58 VANDERMAESEN (M.), *Curia comitis en grafelijke en hertogelijke raad (11de eeuw - 1482)*, in: *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795*, Brussel, 1997, p. 47.

59 NICHOLAS (D.), *Town and Countryside: Social, Economic and Political Tensions in Fourteenth-Century Flanders*, RUG, Brugge, 1971, p. 250.

60 GANSHOF (F.L.), *Les origines du concept de souveraineté nationale en Flandre*, in: TRG, 18, 1950, pp. 155-158.

door de crisis “*meer en meer in de schaduw van het rijke patriciaat te staan*” kwam ⁶¹, is echter sterk overdreven gesteld. Qua aanzien en prestige bleef ze vanzelfsprekend boven alle andere klassen verheven ⁶². Op regionaal en lokaal niveau moet de politieke macht van ook de lagere adel tot in de loop van de 13de eeuw echter erg aanzienlijk geweest en gebleven zijn, net dankzij het bezit van hun dan nog zonder moeilijkheden renderende heerlijkheden, lenen en allodia – al nam hun relatieve vrijheid tegenover de graaf, de Kerk en de steden reeds duidelijk af ⁶³. Aangezien de lagere adel tenslotte de meerderheid van de adellijke klasse uitmaakte, verdient de evolutie van deze politieke invloed op regionaal, lokaal of heerlijk niveau een bijzondere aandacht in het onderzoek naar de laatmiddeleeuwse adel. En de vraag kan voorzichtig gesteld worden of in grote delen van het platteland de adellijke klasse op lokaal niveau, ondanks alle economische tegenslagen en beperkingen van hun rechterlijke macht, in de alledaagse praktijk uiteindelijk toch niet de relatief meest invloedrijke groep bleef ⁶⁴.

Ondanks een aantal regionale studies – in de eerste plaats die van Guy Bois en Erik Thoen – die duidelijk aantonen dat de laatmiddeleeuwse lekengrondbezitters hun vooral rechtsheerlijke inkomsten sterk zagen dalen, wordt de idee van de crisis van de adellijke inkomsten nog steeds bestreden. Hans Cools beschouwt de verarming van de laatmiddeleeuwse adel bijvoorbeeld als een ‘mythe’, die intussen weerlegd zou zijn ⁶⁵. Dit is toch wat sterk gesteld vanuit zijn zowel chronologisch als geografisch beperkt onderzoek. Bovendien leverde deze auteur geen echte economische tegenargumenten. In feite bestudeerde Cools een dwarsdoorsnede van de leenhouders uit het Rijksse op één bepaald moment in de tweede helft van de 15de eeuw, wanneer het ergste van de crisis natuurlijk al achter de rug was.

61 SABBE, op. cit., p. 6.

62 VAN UYTVEN, *Classes économiques*, pp. 365-386 geeft een overzicht van criteria en titels die een graad van sociaal aanzien weerspiegelen.

63 WARLOP, op. cit., p. 351.

64 De heerlijkheid, in hoofdzaak toch een attribuut van de (oud- of nieuw-)adellijke klasse, bleef op het laat-middeleeuwse platteland (en het hele Ancien Régime door) in elk geval een belangrijke rol spelen cfr. CHARBONNIER, op. cit.

65 COOLS (C.H.), *Le prince et la noblesse dans la châtellenie de Lille à la fin du XVe siècle: un exemple de la plus grande emprise de l'Etat sur les élites locales?*, in: RN, LXXVII, 1995, p. 387.

Volgens Charbonnier, die de Auvergne bestudeerde, kwam er echter veel meer regionale verscheidenheid voor in de ontwikkeling van de crisis van het feodalisme, dan Bois suggereerde. Er was zeker een 'crisis van de heerlijkheid', maar deze was meestal niet echt verwoestend voor deze structuur zelf. Voor een edelman (of een *would be*-edelman) bleef de aankoop van een heerlijkheid een van de beste investeringen ⁶⁶.

De profiteurs van de crisis

Elke crisis had naast verliezers ook winnaars. Rijke boeren konden er in Frankrijk soms ook – mits enige handigheid en geluk – in slagen tot de adel op te klimmen, zeker tegen de achtergrond van de demografische crisissen van de 14de eeuw ⁶⁷. In Namen identificeerde Genicot een aantal rijke boeren, die er in feite praktisch dezelfde levensstijl op nahielden als de 'gentilshommes campagnards' of 'hobereaux' (de meerderheid van de oude adellijke of de nieuwere riddermatige geslachten leefde zo), die dan ook in volle wapenuitrusting op het slagveld probeerden aan te treden. Hun afstammelingen konden dan misschien tot de ridderstand opklimmen of tenminste tot de 'classe des hommes de loi' ⁶⁸. Ook in het graafschap Vlaanderen wisten niet-adellijke families gebruik te maken van de economische moeilijkheden van de adel om op te klimmen in de sociale hiërarchie. In Binnen-Vlaanderen kwamen er vooral tijdens de periode 1050-1250 (de expansieve fase van de feodale landbouweconomie) nieuwe sociale groepen op in het platteland: nieuwe lekenheren en domaniale ambtenaren (zoals *maiores* en *advocati* van kerkelijke domeinen). De lokale heerlijke macht werd in veel gevallen opgesplitst: 'seigneurie banale' (rechtsheerlijkheid) en 'seigneurie foncière' (grondheerlijkheid) kwamen in handen van verschillende personen. Dit verzwakte de positie van de heren nog verder omdat ze

66 CHARBONNIER, op. cit., p. 120.

67 LEWIS (P.S.) (ed.), Jean Juvenal des Ursins. *Ecrits politiques*, dl. I, Parijs, 1978, p. 183.

68 GENICOT (L.), *L'économie rurale namuroise au Bas Moyen Age*, dl. II: *Les hommes - la noblesse*, Leuven, 1960, p. 308: hij noemt dit de 'grosse paysannerie', zoals er ook een 'haute bourgeoisie' is.

minder mogelijkheden hadden om via een 'heerlijke reactie' haar verminderde inkomsten opnieuw op te drijven.

Door de uitbreiding van het pachtstelsel in de daaropvolgende periode kon ook een groep bescheiden maar rijkere boeren opgang maken. Kleinere 'peasants' schipten het wel eens tot grotere 'farmers' die zelf loonarbeiders in dienst hadden⁶⁹. Een mooi voorbeeld van sociale mobiliteit op het platteland vormt de familie van de Kethulle. In de 12de eeuw waren zij naar alle waarschijnlijkheid een familie van *alodiarii* in het Oostvlaamse Huise, in het bezit van een castrale motte. Vast staat dat ze niet tot de adel behoorden. Tegen het eind van de 13de eeuw blijken ze zich te Pittem hebben gevestigd. Verschillende vrouwelijke vertegenwoordigers verschijnen daar als vrijgewijden – een statuut dat lang niet voor iedereen was weggelegd – onder protectie van de Sint-Baafsabdij te Gent. In de 14de eeuw (wanneer het bronnenbestand toeneemt) duiken meerdere van de Kethulles op met grondbezit, ook leenbezit, te Pittem, Wingene en Tielt. Verschillende leden oefenen functies in het kasselrijbestuur van het Brugse Vrije of in vorstelijke dienst uit. In de 15de eeuw begint dan de definitieve opgang naar een adellijke status door het verwerven van alsmaar meer adellijke kenmerken. Van oudsher lijken de van de Kethulles gezien hun afkomst als *alodiarii* de persoonlijke vrijheid te hebben genoten. De castrale motte te Huise en de latere leenbezittingen te Pittem en omstreken moeten een zekere militaire traditie binnen de familie weerspiegeld hebben. De gedocumenteerde opbouw van een uitgebreid grond- en heerlijkheidsbezit vangt pas aan met Hendrik en diens zoon Jan van de Kethulle (1361-1433). Jan van de Kethulle erfde van zijn vader een belangrijk leen te Pittem en kocht de heerlijkheden Assche en Haverije te Ertvelde aan. In vorstelijke dienst – hij bekleedde onder meer het ambt van raadsheer in de Raad van Vlaanderen – verwierf hij aanzienlijke rijkdom en een groot sociaal prestige. Jan van de Kethulles kinderen breidden vervolgens hun vaders bezittingen uit en oefenden op hun beurt voorname functies uit. Verscheidene leden van deze familie zijn in de 15de eeuw ook terug te vinden op hoge kerkelijke posten, met name als kanunnik in de belangrijke kapittels te Kortrijk, Bergen en Rijsel.

69 THOEN, From a medieval commercial peasant economy: deze woorden zijn technische termen uit de Angelsaxische literatuur, die respectievelijk op kleine (maar zelfstandige) boeren, en op grotere (niet-adellijke) boeren slaan.

Huwelijksallianties met bekende adellijke geslachten ontbraken allerm minst en de van de Kethulles hielden er een adellijke levenswijze op na met hofsteden op het platteland en 'stenen' in de steden. De continue accumulatie van voornoemde elementen leidde ertoe dat vanaf de eerste decennia van de 16de eeuw de familie van de Kethulle als echte adel werd aangezien ⁷⁰.

Een vroegtijdiger voorbeeld is de familie De Wilde. Een recente – en geslaagde – studie naar de vroegste geschiedenis van deze succesvolle ambtenarenfamilie, toont aan dat ze naast een leen genaamd Rietschilde in St.-Andries bij Brugge, gelegen naast de motte 'De Wilde', ook nog allodiaal grondbezit hadden. De familie De Wilde slaagde er al tijdens de laatmiddeleeuwse crisis tot de nieuwe adel op te klimmen (waarschijnlijk werd ze pas in de 14de eeuw als echte adel beschouwd) ⁷¹. Naast een dosis geluk wat betreft het bronnenmateriaal zijn methodes uit de naamkunde, toponymie en historische geografie noodzakelijk in de studie van de vroeg- en hoogmiddeleeuwse sociale origine van personen. Met name uitgebreide perceelsgeschiedenissen kunnen soms inlichtingen geven over het sociaal statuut van hun bezitters. Meestal is het echter onmogelijk om verder te komen dan hypothesen, wat niet wegneemt dat dergelijk onderzoek heel wat interessante resultaten zou kunnen opleveren in combinatie met andere genealogische gegevens ⁷².

Samenvattend kunnen we dus stellen dat op economisch vlak de meerderheid van de Vlaamse adel vanaf de 13de eeuw, en met een hoogtepunt in de tweede helft van de 14de eeuw, zonder twijfel sterk verarmde. In de 15de eeuw stabiliseerde deze situatie ⁷³. De structuren van de domeinpolitiek van de 15de eeuw waren al grotendeels uitgetekend in de 14de eeuw. Voor velen was het dan nog echter een kwestie van overleven en tegelijkertijd krampachtig de stand ophouden ⁷⁴. De dynamische elementen onder de adel, die er tijdens de

70 DOUXCHAMPS (H.), *La famille de la Kethulle*, in: *Le Parchemin*, XLIV/1, 1996, pp.180-186, 263-276, 289-301; op de juridische aspecten van deze adelverwerving komen we uitgebreid terug in de hoger aangekondigde aparte publicatie.

71 SABBE, op. cit.

72 DOUXCHAMPS, op. cit.

73 Dit werd vastgesteld voor verschillende Franse regio's, cfr. CONTAMINE (Ph.), *La noblesse au royaume de France de Philippe le Bel à Louis XII*, Parijs, 1997, p. 85, heeft het over een "redémarrage plus ou moins net" soms al vanaf ca. 1420, elders vanaf 1450 of soms nog later.

74 THOEN, op. cit., pp. 503, 528.

inkomstencrisis in slaagden zich ten koste van hun standgenoten te verrijken, waren politiek ondertussen evenwel ook bijna uitgeschakeld als ze er niet in slaagden de vorstelijke gunst te winnen. Het cumuleren van meerdere heerlijkheden was niet voldoende, we willen verder aantonen dat het vervullen van hoge politieke, juridische en militaire ambten een *conditio sine qua non* was voor behoud van de geprivilegieerde sociale situatie op lange termijn of zelfs van de familie op zich. Het rechtsheerlijke surplus van de landbouwproductie dat de adellijke heren nog slaagden te vervreemden van de producenten, zou nooit meer hoger komen te liggen dan een paar procent van de totale oogstbrengrst van een boer. Niettemin bleef men aan de heerlijkheid het grootste belang hechten. Men wilde heer zijn van zoveel mogelijk dorpen ⁷⁵. Dit gedragspatroon zou door leden van de hoogste stedelijke klassen en de vorstelijke ambtenaren trouwens ook worden overgenomen.

Adel in de steden - buitensteeds bezit van de burgerij

Vanaf de 13de eeuw hebben er zich, volgens de huidige historio-graphie, in het verstedelijkte Vlaanderen twee schijnbaar tegengestelde bewegingen voorgedaan, waarvan het bestaan wel duidelijk vast te stellen is, maar de precieze impact nog niet werd vastgesteld: een groep edelen die zich (tijdelijk of permanent?) in de steden kwam vestigen en anderzijds de poorterij die steeds meer grond op het platteland verwierf. Hierbij is het allereerst nodig afstand te doen van de stereotiepe voorstelling waarbij het komen naar de stad gelijkgesteld wordt met investeringen in handel, risicokapitaal en dergelijke, en op het platteland blijven van kortzichtig conservatisme getuigt ⁷⁶. Het

75 THOEN, op. cit., p. 639; in Brabant slaagden bepaalde heren echter wel in wat men omschrijft als een 'heerlijke reactie', namelijk het herstellen van bepaalde rechten en het opnieuw opschroeven van bepaalde inkomsten ten nadele van bij voorbeeld de steden; ze voerden zelfs nieuwe lasten in en bestreden de buitenpoorterij met veel kracht: dit alles toont aan dat de Brabantse adel een relatief sterkere sociaal-politieke positie had dan haar Vlaamse tegenhanger, cfr. VAN UYTVEN, De Brabantse adel als sociale en politieke groep, p. 86.

76 BOONE (M.), La terre, les hommes et les villes. Quelques considérations autour du thème de l'urbanisation des propriétaires terriens, in: La ville et la transmission des valeurs culturelles au bas moyen âge et aux temps modernes, Crédit communal. 17e Colloque international. Actes, Brussel, 1996, pp. 153-154.

doordringen van stedelijk kapitaal op het platteland verliep in verschillende stadia. De vanaf de 12de eeuw opkomende geldeconomie op het platteland bevorderde de verkaveling van leengoederen en verbrak de band tussen leenbezit en adeldom ⁷⁷. Sinds de 13de eeuw konden *roturiers* in Vlaanderen leengoederen verwerven ⁷⁸. In 1268 verbood gravin Margaretha van Constantinopel echter dat grafelijke lenen in handen zouden komen van poorters, wat in 1366 door Lodewijk van Male bevestigd werd. Achterlenen mochten hun wel in leen gegeven worden. Edelen konden zelfs achterlenen houden van niet-edelen ⁷⁹. Niet toevallig kwamen deze twee ordonnanties er telkens aan het begin van een golf van stedelijke investeringen op het platteland en men kan zich afvragen hoe effectief ze zijn geweest ⁸⁰.

Het is duidelijk dat de poorters niet enkel geïnteresseerd waren in de grond en zijn opbrengsten op zich (die kon men ook in cijns of in pacht houden), maar ook – en waarschijnlijk vooral – in het prestige dat aan een leen verbonden was. Traditioneel werd het dan zo voorgesteld dat handeldrijvende burgers graag hun vette winsten inruilden voor sociale erkenning als grondheren, omdat hun eigen klassenbewustzijn nog niet sterk genoeg ontwikkeld was. Sinds geruime tijd heeft men deze ‘Pirennaanse’ notie van ‘verraad van de burgerij’ weerlegd en de rationele investeringsstrategieën en sociale aspiraties blootgelegd die burgers ertoe brachten grond te verwerven. Daarnaast werd ook vastgesteld dat deze ‘verraders’ op heel wat plaatsen in de 15de-16de eeuw, ondanks hun adellijke gronden en titels toch vasthielden aan derogerende (aan de adeldom afbreuk doende) handelsactiviteiten ⁸¹.

Het is bovendien duidelijk dat ook de meer welgestelde ambachtslieden vanaf de 14de eeuw ook in plattelandsgonden

77 JANSSENS, op. cit., p. 319.

78 GODDING (Ph.), *Le droit privé dans les Pays-Bas méridionaux du 12e au 18e siècle*, Brussel, 1987, p. 187.

79 NICHOLAS, op. cit., p. 250.

80 THOEN, op. cit., p. 525; NICHOLAS, op. cit., wijst erop dat deze maatregel niet in de praktijk werd toegepast, zoals de praktijkbronnen trouwens ook aantonen.

81 BOONE, *La terre, les hommes*, pp. 155-156; DEGRYSE (K.), *Fortuin en sociaal prestige. Enkele beschouwingen over het “verraad van de burgerij” tijdens het Ancien Régime*, in: TSG, 9, 1977, pp. 283-293; SOLY (H.), *Het ‘verraad’ der 16de-eeuwse burgerij: een mythe? Enkele beschouwingen betreffende het gedragspatroon der 16de-eeuwse Antwerpse ondernemers*, in: TG, 86, 1973, pp. 262-280.

investeerden, niet zozeer uit sociale aspiratie, maar gewoon voor de eigen consumptie of om op een andere manier het inkomen aan te vullen⁸². Het belangrijke probleem van het buitenstedse grondbezit van de Vlaamse burgerij is methodologisch uiterst moeilijk te benaderen. Met het bestaande bronnenmateriaal is het onmogelijk chronologische dwarsdoorsnedes te reconstrueren, zoals historici dit wel kunnen met behulp van de Italiaanse *catasto's* bijvoorbeeld⁸³. Sommige auteurs stelden een schematische chronologie op waarin een aantal grote golven van burgerlijke (met name Gentse) investeringen op het platteland tot uiting komen, met name telkens in het laatste kwart van de 13de en 14de eeuw⁸⁴. Ook de Oudenaardse burgers bezaten eind 14de eeuw al een uitgebreid buitensteeds grondbezit⁸⁵. Het samenvallen van de uitbreiding van de pacht (en met name van de perceelspacht) in dezelfde periode (eind 13de eeuw) kan volgens Thoen geen toeval zijn. Deze rationele vorm van gronduitgifte zou dus m.a.w. haar verspreiding vooral danken aan de *'infiltratie van het patriciërskapitaal op het platteland'*⁸⁶. Gewag maken van een totale uitverkoop van het platteland aan de steden zou echter een grove overdrijving zijn, en ook hier lijkt de evolutie tijdens de 15de eeuw gestabiliseerd te zijn. De volgende grote golf kwam er waarschijnlijk pas in de jaren '80 van de 16de eeuw⁸⁷.

In elk geval, de algemene situatie in de Zuidelijke Nederlanden rond het midden van de 16de eeuw bestond erin dat leengoederen er elke adellijke connotatie hadden verloren en voor het overgrote deel niet meer in handen waren van de adel. Hierbij moet wel het belangrijke onderscheid gemaakt worden tussen kleinere lenen en grotere, 'adellijke lenen'. Verder zijn de belangrijke heerlijkheden voor een groot stuk onder controle van de adel gebleven⁸⁸. Slechts een uitgebreide, vergelijkende studie naar de omvang en aard van respectievelijk adellijk en burgerlijk grondbezit in een afgegrensde regio zou klaarheid kunnen scheppen over het buitenstedse grondbezit in het

82 BOONE, op. cit., p. 163.

83 THOEN, op. cit., pp 512 e.v.; cfr. ook BOONE, op. cit.; NICHOLAS, op. cit.

84 BLOCKMANS (F.), *Het Gentsche stadspatriciaat tot omstreeks 1302*, Antwerpen, 1938, pp. 289 e.v.

85 THOEN, op. cit., p. 252.

86 THOEN, op. cit., p. 513.

87 THOEN, op. cit., p. 527.

88 JANSSENS, op. cit., p. 120.

graafschap Vlaanderen. Het bronnenmateriaal laat nog zeer vele mogelijkheden open maar een aantal voorlopige resultaten kunnen al op een rijtje gezet worden.

Wat de poorters nu precies vertegenwoordigden in de lokale leenhoven, verschilde zonder twijfel van streek tot streek, waarbij in de onmiddellijke omgeving van de steden hun belang natuurlijk het grootst was. In de kasselrij Rijsel echter was in 1475 ongeveer één derde van de leenhouders nog van de adel; zij bezaten bovendien de meest waardevolle lenen : 66,9 % van de totale waarde van de leengronden binnen dit gebied. Op de hele bevolking zou de adel er in die periode 1,1% hebben vertegenwoordigd, wat duidelijk meer was dan ongeveer rond dezelfde periode in Holland (ongeveer 0,4%), Brabant (ongeveer 0,2%) of Henegouwen (ongeveer 0,3%)⁸⁹; 11, 1% van de leenhouders in de kasselrij Rijsel behoorde tot het Rijselse stadspatriciaat; 7,4% droeg de titel van 'meester' of werkte voor een vorstelijke instelling⁹⁰. In de streek rond Ieper, en met name in het dorp Boezinge, waar de sociale structuur van de leenhouders grondig werd onderzocht (over de gehele late Middeleeuwen, dus via een dynamischer overzicht en niet via een momentopname), kan duidelijk vastgesteld worden dat de lenen een investeringsgoed waren geworden voor de hoge Ieperse burgerij, die sinds de teloorgang van de lakennijverheid aldaar haar kapitaal meer in het platteland begon te investeren. De Ieperse patricische familie Belle zou haar positie binnen het stadsbestuur zelfs te danken gehad hebben aan haar positie als dorpsheren van Boezinge. Na de verkoop van hun heerlijkheid in 1460 verdwenen ze ook uit de stedelijke politiek. De burgerlijke penetratie op het platteland (en zeker het geval op het onmiddellijk omringende platteland) speelde ook een grote rol in het doen versmelten van de politieke elites van de stad en de kasselrij Ieper⁹¹. In Boezinge was dan ook maar 10% van de leenhouders van de adel.

89 COOLS, op. cit., pp. 395-96.

90 COOLS, op. cit., p. 397. Deze meestertitel duidt evenwel niet noodzakelijk op universitaire studies; meestal echter wel.

91 DEBOOSER (K.), *Lenen en heerlijkheden te Boezinge 1300-1535: een gevalstudie van de laatmiddeleeuwse feodaliteit binnen de kasselrij Ieper*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling VUB, Brussel, 1998, passim. Deze verdienstelijke studie schenkt veel aandacht aan de sociale herkomst van de leenhouders; MUS (O.), *Mutaties in de samenstelling van de Ieperse magistratuur in de 15e eeuw*, in: *Getuigen in Polderklei: Huldeboek Godgaf Dalle, Veurne, 1990*, pp. 77-92.

Nog eens 8,58% moet gesitueerd worden in de 'bijna-adel' of 'would be-adel' die te Ieper de absolute top van het patriciaat uitmaakte; nog eens 12,8% behoorden tot families die men tot het ambtenarenapparaat mag rekenen (maar dit is dikwijls enkel op achternamen gebaseerd); 44% van de leenhouders behoorden tot het ruime 'stadspatriciaat' van Ieper; 6,4% waren 'plattelandsnotabelen' die functies vervulden in het kasselrijbestuur; 16,4% waren gewone dorpingen; 1,4% tenslotte waren Ieperse ambachtslieden. In deze interessante studie werd ook genealogisch aangetoond hoezeer veel van deze analytisch (en natuurlijk steeds enigszins artificieel) uit elkaar gehaalde sociale groepen – met name de hogere klassen – dikwijls familiaal verstrengeld waren, wat ons dergelijke berekeningen al direct doet relativiseren ⁹².

De algemene gevolgtrekkingen zijn echter duidelijk en worden bevestigd door vergelijkbaar materiaal voor enkele onderdelen van het leenhof van Brugge. In 1330 was het grootste deel van de lenen in de zogeheten 'Burg van Brugge' al niet meer onderworpen aan militaire verplichtingen, omdat ze te klein in oppervlakte waren ⁹³. Een detailonderzoek naar de feodale structuren in een aantal heerlijkheden in de omgeving van Brugge en Damme geeft een gelijkaardig beeld als de Boezingse situatie. Weinige lenen waren in handen van de adel. De meeste adellijke families verloren tegen de 15de eeuw hun bezit, na verkoop of door een gebrek aan opvolgers, sommige vergeefse pogingen om hun goed terug te winnen ten spijt. Andere edele families waren zelfs al voor de 14de eeuw hun goed kwijtgespeeld. Hun plaats werd zoals te verwachten vooral door Brugse poorters ingenomen, met name uit de politieke elite. Tegen het einde van de 15de eeuw ging het meer om ambtenaren en die poortersfamilies die duidelijke adellijke aspiraties bezaten ⁹⁴. Ten

92 DEBOOSER, op. cit., pp. 194-195.

93 ZOETE (A.), *Organisatie en betekenis van de bedden in het graafschap Vlaanderen onder de hertogen Jan zonder Vrees en Filips de Goede (1405-1467)*, Brussel, 1994, p. 52.

94 JANSSENS (L.), *Feodaliteit in het Brugse Vrije. De ambachten Moerkerke, Oostkerke, Dudzele, Lissewege en Stad Damme (Begin XIVde - begin XVIde eeuw)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling KUL, Leuven, 1984. Specifiek is dat hier geen lenen met heerlijke rechtsmacht voorkwamen en de overige rechten van de leenhouders ook maar zeer gering waren. Jammer genoeg liet deze auteur na de waarde van deze lenen in overweging te nemen of andere statistische bewerkingen uit te voeren. Het moet gezegd dat belangrijke lenen zoals het Hof van Moerkerke zelf wel in handen waren van de adel, adel in politieke dienst.

oosten en ten zuidoosten van Brugge, in de ambachten Oostkamp en Sijsele, deed er zich eveneens in de loop van de 15de eeuw de evolutie voor waarbij oude adellijke geslachten als van Lembeke, van Praat, van Steenhuize, van Reigersvliet en van Massemen plaats moeten ruimen voor Bruggelingen, vaak rijke patriciërs en opkomende ambtenarengeslachten. Deze evolutie begint in het tweede kwart en vooral vanaf de tweede helft van de 15de eeuw duidelijker te worden⁹⁵. De hoofdlenen die gehouden werden van het leenhof van de Roede van Tielt, een leenhof dat eind 14de eeuw werd afgesplitst van het Kasteel van Kortrijk, waren ook in de 15de eeuw nog hoofdzakelijk in handen van edellieden. Anderzijds werden de achterlenen, waarvan men weliswaar slechts vanaf 1470 de bezitters bij naam kent, vooral gehouden door de lokale economische en politieke elite, dikwijls grote boeren. Ook de hoge ambtenaren waren vertegenwoordigd in deze streek. Interessant is ook de vaststelling dat de meeste (achter)leenhouders slechts eenmaal vermeld worden, maar er anderzijds ook bepaalde families zijn die binnen één parochie leenbezit geaccumuleerd hebben⁹⁶.

Sinds de tweede helft van de 14de eeuw trok volgens David Nicholas een deel van de adel naar de steden⁹⁷. Dit kan voor een aantal onder hen verklaard worden door het feit dat ze geen geld meer hadden om een stenen kasteel te bouwen⁹⁸. In deze periode ontstond er volgens Nicholas over het algemeen een groeiende '*rapprochement*' tussen adel en de stedelijke burgerij. Hij geeft het voorbeeld van de familie Vaernewijc, een adellijk geslacht dat zich in Gent zou komen zijn vestigen en waarvan leden zelfs de textielambachten zouden hebben vervoegd om gemakkelijker aan de stedelijke politiek te

95 DECLERCQ (K.), Feodaliteit in het Brugse Vrije, leen en familie in de ambachten Oostkamp en Sijsele (ca. 1325-1515), onuitgegeven licentiaatsverhandeling KUL, Leuven, 1984.

96 GESQUIERE (G.), De Roede van Tielt, Kasselrij Kortrijk (XIVde eeuw - 1502): heerlijkheden en lenen gehouden van het kasteel van Kortrijk en leenhof van Tielt, onuitgegeven licentiaatsverhandeling KUL, Leuven, 1982; het contrast tussen hoofd- en achterlenen kan trouwens ook in de naburige Roede van Menen vastgesteld worden, cfr. MASSCHELEIN, op. cit., p. 549.

97 NICHOLAS, op. cit., pp. 250-266.

98 THOEN, op. cit., p. 413; zie voor de wooncultuur van de Vlaamse adel onder andere: DOPERE (F.) & UBREGTS (W.), De donjon in Vlaanderen: architectuur en wooncultuur (Acta archeologica Lovanensia, monographiae 3), Brussel, s.d.

kunnen deelnemen ⁹⁹. *Rapprochement*' is hier echter een nogal problematische term omdat hiermee een gelijkwaardige toenadering van de beide partijen lijkt te worden gesuggereerd. De stap die de adel in de richting van de stedelijke burgerij heeft gezet lijkt, op basis van Nicholas' eigen bewijsvoering, echter eerder beperkt te zijn geweest in vergelijking met de adellijke aspiraties van de stedelijke burgerij. Adellijke families zoals de van Gistels en de van Massemen bezaten heel wat huizen in de duurdere wijken te Gent, waar ze het hoogste stadspatriciaat als burens hadden, wat een aanwijzing kan zijn in de studie van politieke en sociale netwerken ¹⁰⁰. Anderzijds kan men zich natuurlijk wel de vraag stellen of de adel wel het hele jaar door verbleef in haar stedelijke verblijven. Edelen die zich (eventueel voor een tijdje) vestigden in de stad, lieten hun bezittingen op het platteland daarvoor natuurlijk niet achter. De vraag stelt zich ook of ze hier niet op de eerste plaats regelmatig aangetrokken werden door de luxe en cultuur die de laatmiddeleeuwse Vlaamse steden boden. De edellieden werden ongetwijfeld gecharmeerd door de grotere mogelijkheden die de stad bood op vlak van luxueuze levensstijl, politieke moge-

99 NICHOLAS, op. cit., pp. 254-255. De adeldom van de familie van Vaernewijck lijkt wel vast te staan. In een oorkonde van Boudewijn IX van Vlaanderen uit het jaar 1200 en opgesteld te Gent, treedt een Simon van Vaernewijck op als getuige, genoemd voor een andere getuige die door de uitgever ondubbelzinnig als een edelman wordt geïdentificeerd. Ook een aantal 13de-eeuwse oorkonden ondersteunen de adeldom van de familie van Vaernewijck. PREVENIER (W.), De oorkonden der graven van Vlaanderen (1191 - aanvang 1206), dl. II: Uitgave, Brussel, 1964 (Verzameling van de akten der Belgische vorsten, nr. 5), p. 302. DE GHELLINCK-D'ELSEGHEM (A.), Chartes et documents concernant la famille van Vaernewijck, dl. I, Gent, 1899, p. 18, 21, 23. Al Nicholas' uitspraken worden maar zeer mager met bronnenmateriaal ondersteund en bovendien veel te eenzijdig; ook zijn voorbeelden voor Brugge (pp. 258-260) zijn dikwijls voor meer interpretatie vatbaar dan de conclusies die hij eruit trekt. Zijn criteria voor adeldom zijn allermint duidelijk; dikwijls is een riddertitel reeds genoeg en veelal haalt hij die dan nog enkel uit GAILLIARD (J.), Bruges et le Franc, ou leur magistrature et leur noblesse avec des données historiques et généalogiques sur chaque famille, 6 dl., Brugge, 1857-1864 (bijvoorbeeld. de ridder- en schildknaaptitels van de familie Breidel: hoe authentiek zijn die?). Deze auteur beseft duidelijk niet dat een riddertitel in deze periode niet erfelijk was; hij zegt bij voorbeeld op p. 261 dat de van den Kerchoves ridders waren tegen 1357; dit is blijkbaar op een enkele vermelding gebaseerd, waarschijnlijk van één lid van deze familie die deze titel droeg.

100 BALTHAU (E.), La famille van Massemen/de Masmines. Aspects sociaux et matériels de la noblesse flamande ca. 1350 - ca. 1450, Publications du centre Européen d'études Bourguignonnes, XXXVII, 1997, pp. 183-188.

lijkheden en onderwijs en opleiding ¹⁰¹. Een grondig onderzoek naar zowel de omvang van de stedelijk-burgerlijke invloed op een groep binnen de Vlaamse adel, als naar de omvang van die groep zelf, zou een andere waardevolle bijdrage tot de studie van de Vlaamse adel en haar heterogeen karakter betekenen. De opkomst van een Vlaamse 'stadsadel' (waarbij impliciet een vergelijking met de Italiaanse situatie wordt gesuggereerd) vanaf het einde van de 14de, is ons inziens echter een sterk overdreven voorstelling die op Nicholas' slordig bronnengebruik en vage concepten gebaseerd is en bij gebrek aan minder impressionistische studies op dit vlak jammer genoeg af en toe in de literatuur werd overgenomen.

Omgekeerd vertoonde ook de 'aristocratisering' van de stedelijke elites haar culturele aspecten. Een aantal prestigieuze Gentse families die afstamden van de 13de-eeuwse erfachtige lieden (Rijm, Borluut, Vilains, Ser Braem) hadden dikwijls leden met de riddertitel en bezaten huizen in de meest prestigieuze buurten van Gent, waar men ook vele vorstelijke dienaars aantrof ¹⁰². Inderdaad, uit de klassieke studie van F. Blockmans over het Gentse stadspatriciaat blijkt dat het ideaal van de 13de-eeuwse Gentse erfachtige lieden was op te klimmen van de eigen *self-made*, stedelijke surrogaat-adel tot de authentieke adel. Daartoe gingen ze die laatste navolgen in tal van aspecten. Ze bouwden versterkte woningen, investeerden in buitensteeds grondbezit, werden leenman van abdijen en edelen, werden zelf leenheer van edelen, kochten kostelijke rijpaarden, vertoonden zich met harnas en zwaard, voorzagen zich van een zegel, namen de titel van 'dominus' of 'sire' aan, waren talrijk aanwezig in de clerus en voerden privé-oorlogjes onder elkaar. De Gentse patriciërs voldeden dus in belangrijke mate aan de normen van het *vivre noblement*. Daarnaast trachtten ze huwelijksallianties met adellijke geslachten in de wacht te slepen, het doeltreffendste middel om als adel te worden aanzien. F. Blockmans duidde hiermee wel de aspiraties van het patriciaat aan, maar de omvang van dit fenomeen (niet alleen in Gent, maar in het hele graafschap), de

101 BOONE, *La terre, les hommes*, p. 155.

102 BOONE (M.), LALEMAN (M.C.) en LIEVOIS (D.), Van Simon sRijkensteen tot Hof van Ryhove. Van erfachtige lieden tot dienaren van de centrale Bourgondische staat, in: HMGOG, n.r., XLIV, 1990, pp. 47-58 (wat niet wil zeggen dat deze families in de 14de - 15de eeuw ook allemaal hetzelfde juridisch statuut hadden, sommigen waren duidelijker 'adellijk' dan anderen, bijvoorbeeld de Vilains).

reactie hierop vanwege de 'authentieke' adel en de graaf, en het eventuele succes van hun ambities blijven tot op heden onderbelicht.

Belangrijk in dit verband is de stelling van Nicholas dat adel vanaf de 14de eeuw niet langer meer op de eerste plaats een kwestie van afstamming was, maar eerder afhing van de combinatie van ridderschap en het bezit van een heerlijkheid ¹⁰³. Het is maar zeer de vraag of dit wel zo was. Bij een onderzoek naar de adeldom van Gentenaar Boudewijn Utenhove in 1303 gold als argument voor diens adel nog in eerste instantie zijn naaste verwantschap met verschillende leden van de authentieke adel. Dat talrijke leden van de *lignage* waartoe Boudewijn behoorde ridders waren, wordt slechts in tweede instantie vermeld ¹⁰⁴. Of de Franse opvatting dat de ridderslag automatisch adelde en dus het adellijk statuut ook erfelijk doorgaf, al doorgedrongen was in het 14de-eeuwse Vlaanderen, lijkt ons sterk twijfelachtig en de huidige stand van het onderzoek laat zelfs niet toe uit te maken vanaf wanneer dit dan in de 15de eeuw het geval zou zijn geweest ¹⁰⁵. Nicholas stelde ook dat "*Bourgeois who gained the particular favor of the count often were rewarded with patents of nobility*". Maar de paar voorbeelden, die hij geeft, zijn eerder figuren van specifiek politiek belang, onder andere Simon Mirabello ¹⁰⁶. Nochtans zit er in zijn voornaamste conclusie zeker een kern van waarheid. Hij onderscheidt zoals gezegd twee tegengestelde en complementaire trends : een toenadering van de Vlaamse adel naar de hoge burgerij en omgekeerd – goed geïllustreerd met het voorbeeld van de familie van Gavere – maar de twee klassen bleven duidelijk toch onderscheidbaar ¹⁰⁷. Hierbij dient opgemerkt dat de toenadering van (een deel van) de burgerij naar de adel, die nog steeds de klasse met het grootste sociale prestige was en bleef gelden als maatschappelijk ideaal, veel omvattender lijkt te zijn geweest dan de omgekeerde trend.

103 NICHOLAS, op. cit., p. 251.

104 BLOCKMANS, Het Gentse stadspatriciaat, p. 347; DE GHELLINCK-D'ELSEGHEM, op. cit., p. 47.

105 We komen hierop terug in DUMOLYN (J.) & VAN TRICHT (F.), Adel en nobilitatieprocessen in het laatmiddeleeuwse Vlaanderen: een status quaestionis, in: Bijdragen en Mededelingen voor de Geschiedenis van de Nederlanden, 115 (2000), pp. 197-222..

106 NICHOLAS, op. cit., p. 263.

107 NICHOLAS, op. cit., p. 263; DE LIEDEKERKE (R.), La maison de Gavre et de Liedekerke. Histoire de la ligne directe depuis l'origine jusqu'à nos jours, 2 dln., s.l., 1961-1969.

Hoewel burgers en edelen duidelijk onderscheiden groepen vormden met elk hun eigen ambities, waren hun belangen daarom natuurlijk niet altijd tegengesteld. Reeds na de moord op graaf Karel de Goede in 1127 sloten een aantal steden (onder andere Brugge en Gent), hoge edelen (onder andere Daniël van Dendermonde en Iwein van Aalst, beiden *pairs* van Vlaanderen) en ridders een alliantie, die uiteindelijk ook succesvol bleek te zijn. Een lid van de hoge adel, Iwein van Aalst, fungeerde als woordvoerder van deze bonte coalitie. De belangen van de diverse genoemde groepen liepen op dat moment dus duidelijk samen ¹⁰⁸. Feit is ook dat de Vlaamse adel al op dat moment (het toppunt van haar eigen macht) heeft moeten beseffen dat de steden op zijn zachtst gezegd een factor waren waarmee ze moesten rekening houden. Toch zijn er geen bewijzen van een soort 'stadsadel' op dit moment ¹⁰⁹. Edelen waren dikwijls (zeer populaire) militaire aanvoerders van steden en namen ook diplomatieke taken op. Zo werd graaf Lodewijk van Nevers in 1337 gedwongen de in Gent zeer geliefde edelman Zeger van Kortrijk te arresteren, omdat hij contacten had gelegd met de Engelse koning Edward III om een oplossing te vinden voor de crisis in de textielsector door het Engelse verbod wol uit te voeren ¹¹⁰. Een aantal Bruggelingen die in 1302 door de graaf tot ridder waren geslagen, steunden niettemin de stad tegen de graaf tijdens de 'Kustvlaamse opstand' van 1323-1328 en hun eerste loyauteit lag dus nog bij de stad (al kan dit ook met de pro-Franse politiek van Lodewijk van Nevers te maken gehad hebben) ¹¹¹. Ook later waren er vormen van 'samenwerking', waarbij de adel als beschermers en patroons van de steden optrad: grote heren uit bijvoorbeeld de families de Croÿ en de Lannoy vervulden deze rol vooral sinds de tweede helft van de 15de eeuw als beschermers van Rijsel en Sint-Omaars ¹¹². Ook de Vlaamse

108 GANSHOF, *Les origines*; BOONE, *La terre, les hommes*, p. 170.

109 Zie voor dit sterk tijds- en plaatsgebonden begrip en haar relatie met het al even veelsoortig gebruikte woord 'patriciaat' verschillende bijdragen in ELZE (R.) & FASOLI (G.) (ed.), *Stadtadel und Bürgertum in den italienischen und deutschen Städten des Spätmittelalters*, Berlijn, 1991.

110 BOONE (M.) & PREVENIER (W.), *De 'stadsstaat'-droom*, in: J. Decavele (ed.), *Gent. Apologie van een rebelse stad*, Antwerpen, 1989, p. 85.

111 DE PAUW (N.), *L'enquête de Bruges après la bataille de Cassel, documents inédits publiés in: Bulletin de la Commission Royale d'Histoire*, 5e reeks, IX, 1899, pp. 665-704.

112 DERVILLE (A.), *Pots-de-vin, cadeaux, racket, patronage. Essai sur les mécanismes de décision dans l'état bourguignon*, in: RN, 56, 1974, pp. 353-364

vliesridder Roeland van Uutkerke uit het begin van de 15de eeuw had een soort patronagerelatie met de stad Mechelen, waarvan hij de belangen behartigde, en een haat - liefde verhouding met Brugge ¹¹³.

Een ander soort 'aristocratisering' stelde O. Mus vast voor Ieper, waar sinds de tweede helft van de 15de eeuw het stadsbestuur volgens hem in toenemende mate in handen kwam van adellijke personen of ridders ¹¹⁴. De vraag kan echter gesteld worden in hoeverre die mensen effectief allemaal van adel waren. Voor het Gentse stadsbestuur kan vastgesteld worden dat vertegenwoordigers van bekende adellijke geslachten als van Gistel en van Massemen de titels van 'ridder', 'mer' of 'jonkheer' deelden met leden van families waarvan de werkelijke adeldom ten zeerste te betwijfelen valt, zoals de familie Pappal, Smul, Pehaert of Haghelin ¹¹⁵. Het voorkomen van deze titels onder de leden van de stedelijke besturen lijkt dan eerder te duiden op de adellijke aspiraties van (een deel van) de stedelijke elites, dan op een 'veredeling' van de stedelijke besturen. Wel duidelijk is dat in tijden van gezagscrisis (zowel bij opstand als restauratie van de vorstelijke macht) opvallend veel edelen een eersterangsrol speelden in het Gentse stadsbestuur ¹¹⁶.

De Win geeft een interessant overzicht van de evolutie in het sociaal prestige van de Brabantse edellieden en patriciërs. Waar het 14de-eeuwse patriciaat zichzelf nog als echte stadslieden beschouwde (de stad vormde immers hun bescherming en hun machtsbasis), probeerde het een eeuw later eerder aansluiting te vinden bij de adel. Dit wordt dan verklaard door een bewuste inspanning van de Bourgondiërs om het adellijke prestige weer wat op te schroeven, en de gelijktijdige relatieve achteruitgang qua macht en uitstraling van de steden ¹¹⁷. Ook voor het hertogdom Bourgondië werd vastgesteld

113 BOONE (M.), Une famille au service de l'état bourguignon naissant. Roland et Jean d'Uutkerke, nobles flamands dans l'entourage de Philippe le Bon, in: RN, LXXVII, 1995, p. 240.

114 MUS (O.), Mutaties in de samenstelling van de Ieperse magistraat in de 15de eeuw, pp. 77-92. Er is geen systematisch onderzoek naar gevoerd, maar wie de schepenlijsten van Gent en Brugge oppervlakkig bekijkt, kan ook vaststellen dat er regelmatig adellijke of ridderlijke figuren op voorkomen.

115 Inlichtingen uit de databank van mevr. I. Schoups, stadsarchivaris van Antwerpen, met de Gentse politieke mandaten uit de Bourgondische periode, waarvoor dank.

116 BLOCKMANS (W.), Het wisselingsproces van de Gentse schepenen tijdens de XVde eeuw, in: HMGOG, XLI, 1987, p. 93.

117 DE WIN, The Lesser Nobility, pp. 105-106.

dat bepaalde sociale en professionele groepen die in de omgeving van de adel vertoefden, dit gedrag imiteerden: heerlijke officieren, ontvangers, rechters en baljuws ¹¹⁸. Als we dit op Vlaanderen projecteren, zouden we ons aan een gelijksoortige evolutie kunnen verwachten, die echter iets minder in intensiteit zou moeten zijn. Stedelijke trots en zelfbewustzijn enerzijds en adellijke aspiraties of pretenties hoeven elkaar trouwens niet per se uit te sluiten. Pieter de Coninck, hoewel een volbloed volksmenner uit de middenklasse, heeft waarschijnlijk niet getwijfeld om de ridderslag te ontvangen. De patriciër Jacob van Artevelde, in het bezit van een heerlijke titel, vermoordde in 1340 een Brabants ridder die gezegd had dat hij niet van de adel was ¹¹⁹.

Slechts door nauwkeurige studies van een familie over een paar eeuwen heen, kan men werkelijk inzicht krijgen in de economische en sociale processen die de hogere klassen voor verblijf in stad of platteland deden kiezen, niet vanuit een paar geïsoleerde vermeldingen. De Brugse familie de Vos vertoont een aantal typische kenmerken van de 'informele' adel, de twijfelachtige grensgevallen. In de 14de eeuw worden ze gesignaleerd als koopmansklerken en makelaars. Er zijn al snel dochters in de familie die met ridders trouwen, andere die in het klooster treden (ook een typisch adellijk kenmerk dat de burgerij overgenomen had) en zonen die kanunnik worden. Boudin II de Vos is eind 14de eeuw al aardig op weg naar de adel dankzij zijn heerlijkheden (en ook zijn allodiaal bezit) en zijn huwelijk met Elizabeth van Massemen, telg uit een familie van wie de adel niet betwist werd, toen hij ook nog geridderd wordt wegens zijn moed in grafelijke dienst tijdens de Gentse Oorlog (1379-1385). Zijn zoon Boudin III de Vos zou dan trouwen met Margaretha van Lovendegem, erfdochter van Roeland, heer van Lovendegem en van Margaretha van Praet, twee andere duidelijk adellijke geslachten. Voor een groot deel had de familie de Vos haar prestige en haar entree in de adel afgedwongen via het bekleden van waardigheden in het Brugse stadsbestuur. Twee generaties later telde ze ook afgevaardigden in de Gentse magistratuur, natuurlijk behorend tot de heretogsgezinde partij. Na de exploten van zijn grootvader in de strijd

118 CARON, *La noblesse dans le duché de Bourgogne*, pp. 167-168.

119 NICHOLAS (D.), *The Van Artevelde of Ghent: the Varieties of Vendetta and the Hero in History*, Ithaca, 1988, p. 33.

tegen de miltzieke Gentenaars tussen 1379 en 1385 ontsnapte Boudin IV de Vos op het nippertje aan het schavot tijdens de volgende grote opstand van Gent (1449-1453)¹²⁰. De familie de Vos heeft zich in latere eeuwen echter niet kunnen handhaven in haar vooraanstaande maatschappelijke positie¹²¹.

Het 'staatsfeodalisme': de rol van de vorstelijke dienst

Prosopografisch onderzoek naar de adel in de kasselrij Rijsel toonde aan dat er dankzij hertogelijke bescherming en gunsten een beperkte kring van sterk invloedrijke families tot stand kwam, die de hoge posten in de lokale administratie – zoals het gouverneursambt – monopoliseerden¹²². Ook in het Noordfranse baljuwschap van Atrecht waren zowat alle heren die over een groot inkomen beschikten, gekend in de entourage van de hertog, in leger en administratie¹²³. Twee derden van het totale adellijk leenroerig inkomen uit de kasselrij Rijsel ging naar 32 personen, voornamelijk naar hen die hun opgang te danken hadden aan de hertogen, zoals Jan van Kooigem die in 1475 vijf lenen hield in het Rijselse met een jaaropbrengst van 1504 pond parisis (lb par)¹²⁴. En ook de heren van Poeke vormden een goed voorbeeld van de band tussen trouw aan de vorst en het herstel of de uitbreiding van de economische macht van een familie. Wat doorgaans omschreven wordt als het 'staatsfeodalisme' is een sociale formatie waarin delen van de overheidsmacht en de overheidsinkomsten voor een stuk de plaats van de grond innemen in het systeem waarmee de vorst de heersende klas-

120 D'HOOGHE (C.) m.m.v. BALTHAU (E.), Een bijdrage tot de studie van het stadspatriciaat in de late Middeleeuwen. De Brugse familie De Vos in de 14de - 15de eeuw, in: Castellum, V, 1988, pp. 4-81.

121 D'HOOGHE (C.) m.m.v. BALTHAU (E.), op. cit.

122 COOLS (C.H.), Met raad en daad? Een doorkijk op een landelijke elite. Aristocratie in de Rijselse Kasselrij naar het einde van de vijftiende eeuw toe, onuitgegeven licentiaatsverhandeling RUG, Gent, 1992; IDEM, Le prince et la noblesse dans la châtellenie de Lille à la fin du XVe siècle: un exemple de la plus grande emprise de l'Etat sur les élites locales?, in: RN, LXXVII, 1995, pp. 387-406.

123 CARON (M. Th.), Enquête sur la noblesse du bailliage d'Arras à l'époque de Charles le Téméraire, in: RN, LXXVII, 1995, p. 418.

124 COOLS, op. cit., p. 400.

sen integreert. In een aparte bijdrage wensen we deze problematiek uitvoeriger uit te werken ¹²⁵.

De dynamische elementen onder de adel, die er tijdens de inkomstencrisis in slaagden zich ten koste van hun standgenoten te verrijken, werden echter eveneens politiek uitgeschakeld als ze er niet in slaagden de vorstelijke gunst in te winnen. Het cumuleren van meerdere heerlijkheden was niet voldoende. Het lijkt erop dat het vervullen van hoge politieke, juridische en militaire ambten bijna een *conditio sine qua non* was voor behoud van de geprivilegieerde sociale situatie op lange termijn of zelfs van de familie op zich. Het rechtshoerlijke surplus van de landbouwproductie dat de adellijke heren nog slaagden te vervreemden van de producenten, zou nooit meer hoger komen te liggen dan een paar procent van de totale oogstbrengrst van een boer. Enkele voorbeelden kunnen het belang van de vorstelijke ambten ten volle illustreren.

De oudste heer van Poeke was Steppo, die in 1139 in de bronnen verschijnt. Eulaard I van Poeke steunde Gwijde van Dampierre en de Klauwaarts; zijn zoon Olivier II, gehuwd met Johanna van Steeland (een andere Vlaamse adellijke 'ambtenarenfamilie'), was ook een trouwe vazal van de graaf; Roeland I, heer van Poeke, hielp in 1346 Lodewijk van Male ontsnappen uit Gent. Zijn neefje Eulaard II van Poeke, heer van Tomme in Tielt, volgde hem op als heer van Poeke. Hij huwde met Margaretha de Vos die in 1372 de heerlijkheid Wingene kocht. Eulaard II sneuvelde in 1382 als aanvoerder van de Brugse troepen tegen de Gentse rebellen op de slag bij het Beverhoutsveld; zijn oudste zoon Eulaard III erfde al zijn bezittingen, hij huwde achtereenvolgens met Katelijne van Borsele en Anastasia van Oultre, burggravin van Ieper en vrouwe van Welden. De familie van Poeke accumuleerde in de loop van de 14de eeuw naast de heerlijkheid Poeke dus ook de heerlijkheden Tomme in Tielt, Wingene, Welden en het burggraafschap van Ieper. Jan I erfde dit alles en werd aldus een van de rijkste Vlaamse edelen uit zijn tijd ¹²⁶.

125 DUMOLYN (J.) & VAN TRICHT (F.), Adel, burgerij en staatsvorming in het laatmiddeleeuwse Vlaanderen (nog niet verschenen): hierin zullen we ook meer aandacht besteden aan de juridische aspecten van de adeldom en de adelverheffing in het laatmiddeleeuwse graafschap.

126 Databank. Ook: GESQUIERE, op. cit., pp. 353-356, en STOCKMAN (L.), De eerste heren van Poeke, in: Appeltjes van het Meetjesland, XXVIII, 1977, pp. 160-164.

De evolutie van de familie van Stavele, waarvan de leden van de hoofdtak het ambt van burggraaf van Veurne bekleedden, toont ook overduidelijk aan dat de sociale, economische en politieke hoogtenpunten bereikt werden in samenhang met de belangrijkste vorstelijke functies. Het verband tussen de economische macht van de heren van Stavele en hun juridische, financiële en administratieve positie als burggraven komt hier overduidelijk tot uiting. Dit soort aloude dienstadel was blijkbaar beter gewapend gebleven tegen de verwoestende crisis van de adellijke inkomsten vanaf de 13de eeuw. De erfelijk-gefeodalisierde functie van burggraaf werd weliswaar in dezelfde periode sterk uitgehold door de opkomst van de grafelijke baljuws, maar de burggraven evolueerden van vorstelijke vertegenwoordigers in de kasselrij naar leidinggevende figuren binnen de kasselrij¹²⁷. Er volgde dan een gestage opgang van de familie op de sociale ladder, waarbij pas in de 16de eeuw echte topambtenaren voorkwamen en de van Staveles tot de hoogste adel van de Nederlanden mogen gerekend worden. Meerdere leden van de van Staveles huwden ook met mensen uit andere 'ambtenarenfamilies', zodat de aanverwanten volgens de auteur ook dezelfde houding hadden tegenover de vorst¹²⁸.

De vraag is ons inziens echter of de laatmiddeleeuwse edellieden met politieke ambities hoegenaamd wel een andere keuze hadden. Er waren zonder twijfel ook edellieden die lokaal nog van belang waren, en nog redelijk veel bezittingen hadden, maar op politiek vlak niet meetelden. Vanuit de aanpak van ons onderzoek (dat gevoerd werd in de marge van een prosopografische studie naar het hoger overheidspersoneel in het Bourgondische Vlaanderen) zijn die personen ongetwijfeld wat meer in de schaduw gebleven, zodat we het gevaar lopen in een cirkelredenering terecht te komen. Merken we kort op dat een meer omvattende studie over de laatmiddeleeuwse adel deze groep geenszins zou mogen verwaarlozen, aangezien die misschien wel het talrijkste segment van de adellijke klasse vormde. Maar die groep binnen de adel die in het laatmiddeleeuwse Vlaanderen nog

127 VAN ACKER (J.), De familie van Stavele (1298-1603) in de kasselrijen van Veurne en Kortrijk, in: HGOKK, nieuwe reeks, LIV; 1988, pp. 5-242, vooral pp. 162, 211-214, 224. Dit soort conclusies moeten jammer genoeg indirect afgeleid worden omdat in dit weliswaar betrouwbaar en degelijk onderzoek een sociaal-economische vraagstelling ontbreekt.

128 VAN ACKER, op. cit., pp. 213-214, 224.

een maatschappelijke rol van betekenis speelde, was juist de 'staatsfeodale' adel: de edellieden die er dankzij de vorstelijke dienst niet alleen in slaagden tijdens de moeilijke crisisperiode het hoofd boven water te houden, maar er ook dankzij de invloed en de inkomsten die ze in overheidsdienst verwierven, in slaagden hun heerlijke bezittingen gevoelig uit te breiden, waardoor ze het achtergebleven deel van de adel in de schaduw stelden.

De 'Roede van Tielt' was een gebied waar nog opvallend veel heren hoge rechtsmacht bezaten in de 15de eeuw, maar het lijkt in die zin eerder een uitzondering te vormen op de algemene trend¹²⁹. Binnen deze omschrijving zien we dat de families die erin slaagden de grootste expansiepolitiek te voeren (de 'heerlijkhedenverzamelaars' maar nu in de 15de eeuw) vooral diegenen waren die, zoals de van Halewijns, van Poekes en de Gruuthuses, gekend zijn voor de hoge ambten die hun leden waarnamen in vorstelijke dienst¹³⁰. Daarnaast wordt ook hier de trend bevestigd dat in overheidsdienst rijk geworden patriciërs, zoals Thomas Crempe, de specialist in gewoonterecht van de grafelijke Audiëntie, gretig overgingen tot het opkopen van volledige heerlijkheden¹³¹. In de Roede van Menen, een onderdeel van de kasselrij Kortrijk bestond er eveneens een overwicht van adellijke families als van der Gracht en van de Woestine¹³². Tot welke soort adel kunnen deze families gerekend worden? Warlop vermeldt reeds een adellijke familie van Zomergem - van de Woestine vanaf de 12de eeuw¹³³. Ze lijken dus oude grondadel te zijn, al stelt zich de vraag naar de precieze relatie tussen de door Warlop bestudeerde familie en deze uit de Roede van Menen. Vanuit het aanwezige bronnenmateriaal kon ook moeilijk aangetoond worden of de familie van der Gracht nu tot de 'oude grondadel', dan wel tot de 'nieuwe adel', 'ambtsadel', 'geldadel' of 'boerenadel' gerekend moet worden¹³⁴.

129 GESQUIERE, op. cit., pp. 504-505.

130 GESQUIERE, op. cit., p. 506.

131 GESQUIERE, op. cit., pp. 506-507.

132 MASSCHELEIN, op. cit., pp. 550-552: andere voorbeelden zijn de families Hauweel, van der Stoet en van de Walle, waarvan we van de eerste al zeker kunnen bevestigen dat ze - net als de van der Grachts en van de Woestines - veel overheidsdienaars heeft geleverd.

133 WARLOP, *De Vlaamse adel*, dl. II, p. 602-608.

134 VERCAEMST (E.), *De adellijke familie van der Gracht van Moorseele (Kasselrij Kortrijk, 1220-1554)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling KUL, Leuven, 1985, p. 681.

Waarschijnlijk stamde ze af van de gelijknamige familie die reeds in de 12de eeuw in het dorp Roborst opduikt; toch is binnen de kasselrij Kortrijk Wouter II de eerste die edelman genoemd werd. Ze waren in de 12de en 13de eeuw misschien bescheiden *nobiles* geweest, die zich pas in de 14de en zeker de 15de eeuw opwerkten tot *nobiliores* en zelfs *nobilissimi*¹³⁵. Warlop vermeldt in elk geval vertegenwoordigers van een adellijke familie van der Gracht ('Fossa') vanaf de 12de eeuw¹³⁶. Sinds de regering van Gwijde van Dampierre, toen Wouter I van der Gracht baljuw van Dowaaï en daarna van Aalst werd, en de graaf zelfs volgde in zijn Franse gevangenschap, begon de sociale opgang van dit geslacht. Leden ervan werden onder andere hoofdpointers (ontvangers van belastingen) van de kasselrij, kapiteins van het kasteel van Kortrijk, baljuws van Gent en Brugge. Ze steunden de graaf ook steeds financieel en militair¹³⁷. Hoewel de familiehoofden van de familie van der Gracht tot aan het begin van de 16de eeuw steevast ook ridder werden, bleven hun militaire prestaties toch meestal beperkt tot het bekleden van functies als kapitein en kastelein van het kasteel van Kortrijk op het einde van de 15de en aan het begin van de 16de eeuw¹³⁸. Door een weldoordachte huwelijkspolitiek, waarbij steeds echtgenotes uit hoge adellijke families zoals van Moerkerke, van der Capellen, van Halewijn, van Gistel of van Stavele werden gekozen, kon de familie van der Gracht haar onroerend patrimonium geleidelijk uitbreiden in de loop van de 15de en 16de eeuw. Dit gebeurde vooral onder Wouter III, raadsheer en kamerling, hooggeplaatste vorstelijke dienaar en één van de belangrijkste edelen in de Vlaamse Statenvertegenwoordiging tijdens de laatste decennia van de 15de eeuw. Die kocht een hele reeks heerlijkheden, lenen, erfrenten en tienden aan en breidde ze verder uit, doordat hij over uitgebreide financiële middelen beschikte dankzij hertogelijke gunsten, functies en opdrachten¹³⁹. Hoewel we hier een hele reeks mechanismen van sociale opgang tegelijk aan het werk zien, wordt het duidelijk dat het familiepatrimonium en de weerklank van de geslachtsnaam de sterkste opsteker kenden wanneer de leden van de familie

135 VERCAEMST, op. cit., p. 682.

136 WARLOP, op. cit., p. 208.

137 VERCAEMST, op. cit., pp. 683-684.

138 VERCAEMST, op. cit., p. 683.

139 VERCAEMST, op. cit., pp. 180-181, 688 en passim.

voornamen politieke functies bekleedden. Dat was voor de adel de essentie van het 'staatsfeodalisme'.

Naast de reddingsboei voor een aantal 'oude' en 'nieuwe' (13de-eeuwse) adellijke geslachten, was het staatsfeodalisme tegelijk de springplank voor niet-adellijke grondbezittende elementen in vorstelijke dienst. De 15de eeuwse ontwikkeling van de familie Alaerts - van Diksmuide illustreert hoe vorstelijke functies, een adellijke alliantiepolitiek en het verwerven van grond en titels deel uitmaken van één en hetzelfde maatschappelijk proces dat tot adeldom leidde. Reeds in 1347 bezat Eustache Alard, schepen van Kaprijke, een eigen zegel. *Her* Jan Alard bezat een prebende in de kerk van Dendermonde in 1356 en Boudin Alaert wordt in datzelfde jaar vermeld als schout van heer Filips van Zaamslag. Eind 14de eeuw vinden we leden van deze familie terug in Gent, wanneer de staten van goed worden opgemaakt van Kateline, Lieven en Willem Alaert. Daniel Alaerts werd waarschijnlijk omstreeks 1370 geboren te Kaprijke als zoon van Jan Alaerts, die misschien schepen van het Brugse Vrije geweest was. Al sinds 1391-92 was hij in dienst van de hertog; daarvoor had hij kerkelijke functies bekleed, maar had terug de lekenstaat aangenomen. In 1390 treffen we hem aan als *petit cleric* in private dienst bij Jehan Lefevre, zelf klerk van de Rekenkamer van Rijsel. Daniel Alaerts werd secretaris van de hertog vanaf 1394 en hij heeft ook als secretaris in dienst van de Franse koning gewerkt. Zijn carrière bereikte een voorlopig hoogtepunt toen hij op 19 december 1400 de eed aflegde als rekenmeester in de Rekenkamer van Rijsel, het centrale financiële controle-orgaan van het graafschap. Omdat de hertog hem echter in zijn nabijheid nodig had als secretaris, kreeg hij één jaar vrijstelling van uitoefening van dit ambt. Op 8 juli 1402 ontving hij dan een commissiebrief als raadsheer in de Raad van Vlaanderen, die op dat moment nog steeds in Rijsel resideert. Alaerts werd een belangrijk figuur in de entourage van de hertog en ook zijn broer Pieter kreeg een rol toebedeeld in het Vlaams-Bourgondisch politieke leven. Hij werd schepen van het Brugse Vrije in 1405, baljuw van achtereenvolgens Oudenburg, Ninove en het Land van Waas en zou volgens een latere (maar weinig betrouwbare) auteur ook een riddertitel hebben gedragen. In elk geval was het Daniel Alaerts die de meeste stappen zette op weg naar de adeldom. Over zijn huwelijken hangt een waas van onduidelijkheid

omdat verschillende latere genealogen elkaar tegenspreken en we op basis van archiefgegevens geen volledig uitsluitel hebben kunnen geven. Het meest waarschijnlijk is dat hij een eerste maal gehuwd was met Marie, dochter van ridder Percheval van der Sare, die stierf in 1420. Hij was in een tweede huwelijk getrouwd met Johanna van Beveren, burggravin van Diksmuide, vrouwe van Bavelingem, Stapele, Waregem en Bavikhove, dochter van Diederik van Diksmuide en Marguerite de Saint-Désir, kleindochter van Hendrik van Beveren, alias van Diksmuide – die nog in de Audiëntie van de graven van Vlaanderen had gezeteld. In een eerste huwelijk was Johanna van Beveren getrouwd geweest met Arnout van Beerst, ridder, heer van het Hof van Beerst en Vladslo. Uit zijn eerste huwelijk had Daniel onder andere een zoon Jan, alias Percheval (een bijnaam die verwees naar zijn grootvader, maar afkomstig was uit de Arthurlegendes en ook adellijke aspiraties vertolkte), schildknaap, getrouwd in 1429 met jonkvrouw Margriet van der Berst, dochter uit het vorig huwelijk van de tweede echtgenote van zijn vader, de vrouwe van Diksmuide. Dus in feite trouwde Jan *alias Percheval* met de oudste dochter van zijn stiefmoeder, die de erfgename was van Diksmuide, waardoor hun zoon Roeland burggraaf van Diksmuide zou worden. Daniels dochter Marie, vrouwe van Genet (een heerlijkheid gehouden van de heerlijkheid Cysoing in de Zale van Rijsel, waarvan het onduidelijk is of ze die van haar moeder had geërfd of als haar vader deze heerlijkheid op een andere manier dan door zijn eerste huwelijk had verworven), huwde in 1419, met Oudard de Blondel-Joigny, baron van Pamele, heer van Oudenaarde, Méry, Canteleu, Wantecourt, Templeuve, het gebied tussen Marke en Ronne etc., zoon van Jehan de Blondel-Joigny en van Marie du Quesnoy. Ze hadden onder andere een zoon Josse, die ook al raadsheer bij de Raad van Vlaanderen zou worden. Eén van de andere dochters van Daniel Alaerts werd in 1420 non in de abdij van Nieuwenbos bij Gent.

Niet bevredigd met zijn geslaagde huwelijkspolitiek en de zorg voor de carrière- en huwelijksplannen voor zijn kroost alleen, was de dynamische ambtenaar intussen ook begonnen met de uitbouw van een eigen belangrijke heerlijkheid, om zoveel mogelijk het odium van geslaagde parvenu af te werpen. Als secretaris, rekenmeester en later raadsheer was Alaerts een belangrijke *machtsmakelaar* in het staats-

vormingsproces¹⁴⁰. Hij was een soort tussenpersoon van enerzijds de vorst en anderzijds de lokale overheden. Van de vorst ontving hij een inkomen, giften en vooral politieke invloed en sociaal prestige, wat hij op lokaal vlak weer kon verzilveren door netwerken van vrienden en cliënten uit te bouwen en giften en steekpenningen te ontvangen, typisch voor de informele en door patronage gekenmerkte politieke cultuur van het staatsfeodalisme. Als hoge vorstelijke ambtenaar kon men op relatief korte termijn een mooi fortuin uitbouwen. Wat kon er dan mooier zijn dan dit te investeren om in eigen streek ook rechtstreeks die overheidsmacht te gaan uitoefenen. Het bekendste voorbeeld is natuurlijk de al aangehaalde Pieter Bladelin, die zijn eigen stadsheerlijkheid Middelburg mocht stichten. De eerdere poging van Daniel Alaerts om heer van zijn geboortedorp Kaprijke te worden is minder gekend omdat ze ook jammerlijk mislukt is. Al in 1394 had hij van Filips de Stoute een motte in Kaprijke tegen een rente gekregen om er de molen op te laten bouwen. In september 1411 verenigde Jan zonder Vrees verschillende Kaprijkse lenen in één leen voor Daniël Alaerts: de ene helft van het vrije molenrecht van de parochie en de motte, die hem al in 1394 gegeven waren, een aantal andere motten, gekocht van Gilles le Foulon, secretaris van de hertog, en van Jan Uytenswane, ridder, en daarnaast nog de huizen die hij al in Kaprijke bezat. Op 1 oktober 1414 verkocht de hertog hem de hele parochie om ze samen met het molenrecht in leen te houden van het kasteel van Gent. Uiteindelijk bezat hij op die manier stad, justitie en heerlijkheid van Kaprijke, met alle renten en inkomsten. Maar op 23 september 1420 moest hij een akkoord sluiten met de heer van Roubaix, de rekenmeesters van Rijsel en Godefroy le Sauvage, algemeen ontvanger van Vlaanderen over de hereniging van Kaprijke met het hertogelijk domein. De nieuwe hertog kocht Kaprijke terug op 31 januari 1421. De financiële politiek van Jan zonder Vrees, waarbij de militaire en politieke avonturen al teveel het hertogelijk domein ondermijnden, werd door Filips de Goede niet verder gezet. Daniel Alaerts kreeg als compensatie en behalve zijn eigen betalingen voor Kaprijke ook de rente van La Gorgue. Het uitvoerig leenbezit van zijn nieuwe echtgenote zal de wonden weliswaar geheeld hebben, en

140 Binnenkort verschijnen de handelingen van het 'Power Brokers' – colloquium dat in mei 1998 te Bergen-op-Zoom werd gehouden, met onder andere een bijdrage van J. Dumolyn over de laatmiddeleeuwse Vlaamse raadsheren.

misschien was het juist wel om die reden dat de hertog mogelijk hierbij bemiddeld heeft. Er is immers niets dat doet vermoeden dat een ongenade bij de nieuwe hertog aan de basis ligt van het verlies van de heerlijkheid Kaprijke. Nog tot zijn dood in 1432 zet Alaerts zijn schitterende carrière verder en wordt zelfs nog president ad interim van de Raad van Vlaanderen. Zoiets leverde hemzelf nog geen adeldom op, maar die van zijn kinderen kon al moeilijker betwist worden ¹⁴¹.

De vernieuwing van sommige heerlijkheden in de late Middeleeuwen

De lenen en achterlenen, hoewel vaak geen heerlijkheden, gehouden van het Leenhof van Harelbeke waren voor een groot stuk in handen van 'bekende families' die carrière hadden gemaakt in vorstelijke dienst: de Halewijns, Scaecs, van den Berghes, van der Gracht e.d. Interessant is hier ook de vaststelling dat de lenen relatief vaak van eigenaar wisselden ¹⁴². Juist het feit dat ze door de opkomende vorstelijke ambtenaren zo gegeerd waren, overtuigde Contamine van het blijvende belang van de heerlijkheden in deze periode ¹⁴³. Niet iedereen kon zich echter de bouw van een volledig kasteel permitteren. Buiten de adel werden dergelijke kapitalen klaarblijkelijk enkel door financiële ambtenaren vergaard: Pieter Bladelin, ook een financieel en sociaal succesverhaal van de Bourgondische administratie en door Filips tot heer van Middelburg gemaakt, kon een dergelijke respectabele bouwactiviteit aan de dag leg-

141 Het lijkt ons hier overbodig het voetnotenapparaat te belasten met de tientallen referenties uit literatuur en archieven, waarvan de zo kritisch mogelijke combinatie (die waarschijnlijk nog onvolkomenheden bevat) tot deze schets van Daniel Alaerts en zijn familie hebben geleid. Ze zal geïnformatiseerd gepubliceerd worden in de databank van het hoger personeel van de Raad van Vlaanderen en de Rekenkamer van Rijsel als onderdeel van de doctoraatsverhandeling van J. Dumolyn.

142 VERMEULEN (M.), *Het grafelijk leenhof van Harelbeke. Feodaal en rechterlijk (1333-1514), onuitgegeven licentiaatsverhandeling KUL, Leuven, 1985*; waarin jammer genoeg geen berekeningen gemaakt worden die ons toelaten de verhoudingen ietwat preciezer uit te drukken; cfr. ook IDEM, *De lenen van het grafelijk leenhof van Harelbeke (1266-1514). Feodaal overzicht*, Leuven, 1990 (Belgisch Centrum voor Landelijke Geschiedenis, 95), waarin jammer genoeg de namen van de leenhouders dan weer niet vermeld staan, zodat deze publicatie weinig meer geworden is dan een repertorium dat nuttig is voor lokale vorsers en 'feodale onderzoekers'.

143 CONTAMINE, *La seigneurie*, p. 38.

gen ¹⁴⁴. Er waren ook goedkopere oplossingen. Vanaf de jaren 1370 bezaten vele Gentenaren relatief kleine pachthoeven (kleiner dan 20 ha), zowel oude reserves als nieuw gevormde exploitatiecentra samengesteld uit kleinere percelen, die ze soms een zeker prestige trachtten mee te geven door ze van een opgekocht leen te voorzien. Op de motte werd het oude versterkte huis dan opgeknapt of er werd een nieuw gebouwd om in te richten als 'patricisch lusthof', waar men voor het oog van de lokale gemeenschap de adellijke levenswijze kon nabootsen ¹⁴⁵.

De zucht naar heerlijkheden bij de hoge vorstelijke ambtenaren was zeker geen uitsluitend burgerlijk verschijnsel. Ook de leden van de oude adellijke geslachten die al generaties lang hun vorst dienden, zoals Lodewijk, heer van Moerkerke, een andere raadsheer bij de Raad van Vlaanderen, bleven de inspanningen opstapelen om mooie dorpsheerlijkheden uit te bouwen en het onderscheid met de rest van de adel te onderstrepen. Vanaf 1365 verscheen het leen van het Hof en Kasteel van Moerkerke in de leenboeken, met een foncier van 104 *gemeten* en 29 achterlenen. In 1399 had hij van de hertog gronden opgekocht, gelegen in de parochie Moerkerke, die de vorst waren toegekomen door de dood van de vorige leenhouder. In 1430 had hij van de hertog het leen en het hof van Vake gekocht, een gehucht van Maldegem gelegen in de heerlijkheden Maldegem en Aardenburg, toegekomen aan de hertog door de dood van Josse de Hage, een bastaardzoon van Louis de Hage, een bastaard van Vlaanderen; dit leen werd verenigd met een ander leen dat de heer van Moerkerke van de Burg van Brugge houdt en met het visserijrecht in de parochie Moerkerke en het geheel verenigd in één enkel leen onder de naam Moerkerke. Op 6 augustus 1430 schonk de heer van Moerkerke het visserijrecht, dat nog geen leen vormde, van Moerkerke Ambacht aan de hertog van Bourgondië, op 2 september 1430 verkreeg hij dan na aankoop het leen van Vake van de hertog en wordt het leen ingesteld bestaande uit de visserij, de vogelvangst en de 'zwanerij' van Moerkerke Ambacht, dat hij dan ook terugkrijgt; het hof van Vake fuseert met het hof van Moerkerke. In 1430 werd Moerkerke na

144 CAUCHIES (J.-M.), Deux grands commis bâtisseurs de villes dans les Pays-Bas bourguignons: Jean de Lannoy et Pierre Bladelin (vers 1450/60), in: De Jacques Coeur à Renault. Troisièmes rencontres, novembre 1994, Toulouse, 1995, pp. 45-59.

145 THOEN, Landbouweconomie en bevolking, p. 514.

veel transacties onder heer Lodewijk met hertogelijke toestemming gefusioneerd met het hof van Vake, met 62 achterlenen aangekocht door de heer van Moerkerke. Ook enkele achterlenen gehouden door de heer van Moerkerke van het hof van Vake, werden aangehecht. Het uiteindelijke 'Hof van Moerkerke' was dan 207 gemeten 1 lijn 6 roeden groot, plus alle renten en 91 achterlenen. Na 1468 begon het leen in grootte te verminderen en werden stukken ervan vreemd. In 1501 bleven nog slechts 113 gemeten 92 roeden over waaronder het kasteel. In 1424 had hij bovendien de baronie van Merwede en de heerlijkheden Steyn, Poelwijk en Leerambacht af van zijn halfzuster Margareta van Merwede. Ook aan het leen dat hij in Cadzand bezat had de hertog in 1425 een aantal gronden op Wulpen toegevoegd ¹⁴⁶.

Besluit

Na de 13de eeuw zou de oude Vlaamse adel nooit meer zijn wat hij ooit geweest was: de absolute en enige heersende klasse. Natuurlijke demografische factoren en de achteruitgang van de landelijke inkomsten – vooral de rechtsheerlijke – decimeerden zijn patrimonium en zijn sociaal-economische macht. Het is evident dat in samenhang met de ingrijpende sociaal-economische transformaties waaraan de adellijke klasse onderworpen was, ook het juridisch *standsbegrip* tegen het einde van de middeleeuwse periode anders werd ingevuld. Het al of niet tot de adel behoren werd hoe dan ook in belangrijke mate bepaald door de erkenning die men kreeg vanwege de publieke opinie. Juridisch was het een gewoonterechtelijke zaak, wat per definitie al aanleiding gaf tot slechts trage en geleidelijke begrips- en inhoudsverschuivingen ¹⁴⁷. We kennen het begin- en

146 Hier geldt hetzelfde als voor Alaerts, maar in het bijzonder moeten we de onuitgegeven licentiaatsverhandeling van JANSSENS, op. cit., pp. 89, 149, 152-161, vermelden.

147 DE WIN, *The Lesser Nobility*, p. 108; IDEM, *Queeste*, pp. 271-272: er waren dus eerder sociaal-juridische dan strikt juridische grenzen; ook CARON (M.-Th.), *La noblesse dans le duché de Bourgogne, 1315-1477*, Rijsel, 1987, p. 538, wijst erop dat adel eerder door sociale consensus dan door absolute juridische criteria bereikt werd.

eindpunt van deze evolutie, maar de precieze omslagmomenten moeten nog nauwkeurig bepaald worden.

Zowel de centraliserende graven en hertogen als de naar regionale dominantie strevende grote steden vernietigden ook grote stukken van haar politieke macht. Al tijdens de laatmiddeleeuwse crisis zelf, en vooral na de stabilisatie ervan tijdens de 15de eeuw, slaagden bepaalde adellijke geslachten erin hun macht en invloed ten koste van hun standsgenoten uit te breiden. Andere, niet-adellijke families (zowel de stedelijke burgerij als rijke boeren die een deel van de politieke elite op het platteland vormden), konden door gelijkaardige mechanismen geleidelijk tot de adelstand opklimmen. De 'klassieke' tegenstelling tussen stad en platteland is hierbij niet zo relevant. De 'staatsfeodale' adel die dankzij vorstelijke dienst aan het hof, in de stad of op het platteland, zijn familie tot hogere maatschappelijke regionen bracht, slaagde erin zijn rurale grondbezit uit te breiden, maar was ook beïnvloed door de stedelijke waarden en (politieke) cultuur. Deze adel verbleef tijdelijk of voornamelijk in de stad om er deel te nemen aan het politieke, sociale en culturele leven, hoewel zijn economische machtsbasis meestal nog voornamelijk op het platteland lag. De trotse poorters bezegelden hun economisch succes met eerbare – en soms zelfs op de duur veradelende – rurale investeringen.